

Statist. 8.
997/88-1.

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVI L. LAJOS

BUDA ÉS PEST KÖZIGAZGATÁSÁNAK TÖRTÉNETE AZ 1849–1865. ÉVI ABSZOLUTIZMUS ÉS PROVIZÓRIUM ALATT

ÍRTA

DR. WILDNER ÖDÖN

MÁSODIK KÜTET

88. KÖTET

1. SZÁM

KIADJA: BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS STATISZTIKAI HIVATALA

Ára 5 pengő

Stat. 0.997/88-1.

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVI L. LAJOS

BUDA ÉS PEST KÖZIGAZGATÁSÁNAK TÖRTÉNETE AZ 1849–1865. ÉVI ABSZOLUTIZMUS ÉS PROVIZÓRIUM ALATT

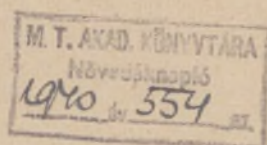
ÍRTA

DR. WILDNER ÖDÖN

MÁSODIK KÜTET

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINTOMDÁJA

300353

TARTALOMJEGYZÉK.

II. RÉSZ.

Az 1860—1865. évi provizórium.

	Oldal
I. Köztörténeti krónika	7
II. A két főváros helyzete. 1860—1865	13
1. A politikai légkör Solferino után. Hazafias fellendülés	13
2. Az októberi diploma és hatása	16
3. A két főváros alkotmányos szervezete rövid időre helyreáll	19
4. Pest-Buda ellenzéki állásfoglalásai és a kormány visszatorlása. A provizórium alatt. A kiegyezés felé	33
III. Közigazgatási mozzanatok. 1860—1865	41
1. Szervezés	41
2. Szabályrendeletek alkotása	42
3. Pénzügyek	44

III. RÉSZ.

Adalékok Pest és Buda állapotrajzához. 1849—1865.

1. Népösszeírási adatok	51
2. Adatmozaik a városrendezés, köz- és magánépítkezés, közművek, helyi közlekedés teréről	57
3. A közgazdaság állapotáról	66
4. Egészségügy. Köztisztaság. Szociálpolitikai nyomok	72
5. Közoktatás	76
6. Közművelődés	80
Források	88

II. RÉSZ

AZ 1860—1865. ÉVI PROVIZÓRIUM

I. Köztörténeti krónika.

1860.

Az olaszországi vereség, Bachék bukása stb. után némi enyhülés állott be az abszolutizmusban Rechberg-Goluchowsky, majd Schmerling birodalmi minisztériuma alatt Magyarországon. Október 20-án I. Ferenc József kiadja az úgynevezett októberi diplomát. A Pragmatica Sanctiora való hivatkozással alkotmányos alapra akar helyezkedni. Szándéka az országgyűlés összehívása a hitlevél előkészítésére. De a közös birodalmi törvényhozást az országok és tartományok gyűléseiből kiküldött Reichsrat gyakorolja a császárral és az összmonarchiai keretet meg kell óvni. Magyarországon az uralkodó visszaállítja az 1847-es kormányzékéket, konzervatív arisztokratikus férfiakkal. A helyi autonómiák visszaállítását igéri. A »Bach-huszárok« zöme távozik. Óvációk csalóka remények következtében, de csakhamar ellenzéki tüntetések és újabb rendőri és katonai uralom. Benedek kormányzó eltiltja a »kedélyeket jogosulatlanul izgató« manifesztációkat, fáklyás meneteket, tisztelgéseket; a csász. kir. rendőrség a fegyverviselési pátens alapján eltiltja a buzogány-alakú botokat. Október végén Benedek kormányzót felmentik. November 18-án a tárnokmester fölhívására Rottenbiller Lipót, mint volt főpolgármester kezébe veszi a községi viszonyok rendezését. Budán a tárnokmester Ráth Péter volt 48-as városi képviselőt bízza meg ugyanezen teendővel. December 27-én Pest ideiglenes közgyűlése fölír Ó felségéhez az 1848-as törvények teljes visszaállítása iránt és gróf Teleky László drezdai törvénytelen elfogatása ellen.¹⁾

1861.

Január.

2. Főtisztviselők ideiglenes behelyettesítése a pesti ideiglenes közgyűlésben. Főpolgármester: Rottenbiller Lipót.

16. Éleshangú császári leirat az országgyűlés, közadók, törvénykezés ügyében. A törvényhatóságok megvádolása a forradalmi hang miatt.

31. Főtisztviselők választása Budán: polgármester: Feley Ede.

¹⁾ Az 1860. évi részletes krónikát lásd dr. Wildner Ödön: Buda és Pest közigazgatásának története az 1849—1865. évi abszolutizmus és provizórium alatt, I. kötet. Statisztikai Közlemények 87. kötet, 3. szám.

Február.

1. Pest közgyűlése felír Ő felségéhez az országgyűlés összehívása érdekében s igazolja magát a január 16-i leirattal szemben.

15. Pest közgyűlése elveti Ugocsa megye indítványát a követutasítási rendszer felélesztése iránt.

18. A császár kiadja az úgynevezett februári pátenst. A Reichsrat alsóházának 343 tagja közé Magyarország 85, Erdély 26 képviselőt válasszon. A magyar országgyűlést április 2-ára az 1608. évi I. t.-c. (és nem az 1848. évi IV. és V. t.-c.) alapján hívják össze és Budára, nem pedig Pestre. A pátenst gróf Szécheny Antal államminiszter írja alá, mert Vay, Sennyey és Mayláth ezt megtagadták.

Március.

17. Pest városa Deák Ferencet egyhangúlag képviselőjévé választja. Kívüle Pesten még Gorove István, Szalay László, Kacs Kovics Lajos, Szilágyi Virgil; Budán: báró Eötvös József és Balássy Antal lesznek képviselők. A rendőrség brutális beavatkozása a nemzeti tüntetésekre.

23. A pesti főtitkárviselők törvényes megválasztása. Főpolgármester: Rottenbiller Lipót.

Április.

2. A pesti városi képviselőválasztás és az új közgyűlés megalakítása.

6. Az országgyűlés megnyitása Budán: a trónbeszédet gróf Apponyi György, mint királyi biztos olvassa fel. A megnyitás után a képviselők a pesti Nemzeti Múzeumban, a főrendek a Lloyd épületben gyűlnek össze.

25. A pesti közgyűlés Esztergom körleveléhez csatlakozva kéri, hogy Széchenyi érdemei törvényekben örökíttessenek meg.

Május.

8. Gróf Teleky László, a képviselőházi határozati párt vezére, öngyilkosságot követ el.

13. Deák felirati javaslata a nemzet kívánságairól. (Az alkotmányos törvények állíttassanak teljesen helyre: a Reichsratba a nemzet nem mehet bele stb.)

14. Pest: új szervezési és fizetési határozatok.

27. A politikai vétség gyanújából elfogott Asbóth Lajos 48-as tábornokot kibocsátják josefstadti börtönéből.

Június.

8. Pest felirata az országgyűléshez a kormány és hadsereg erőszakosságai ellen.

12. Az országgyűlés elfogadja Deák felirati javaslatát, melyet 30-án terjesztenek fel.

14. Császári dorgáló leirat a közgyűlés június 8-i határozata miatt. Havas József királyi vizsgálóbiztosnak küldetik ki.

22. A közgyűlés igazolja magát és kijelenti, hogy a királyi biztos beavatkozása esetén hatósági működését függőben tartja.

25. Havas a közgyűlésben.

Július.

18. A felmentett báró Vay Miklós helyett gróf Forgách Antal volt csehországi helytartó lesz magyar kancellár, aki az úgynevezett provizóriumot (átmeneti állapotot) inaugurálja.

21. Kedvezőtlen császári válaszleirat az országgyűlés feliratára.

Augusztus.

3. Életbelép az Apponyi-féle országbírói értekezéslet nagy jogi munkálata. (»Ideiglenes törvényhozási szabályok.«)

8. Deák második felirati javaslata. (A nemzet készebb az önkényt továbbviselni, semmint alkotmányáról lemondani.)

16. Pest közgyűlése küldöttséggel üdvözli Deák Ferencet.

21. Deák indítványa az országgyűlés szándékolt feloszlatása ellen.

22. Az országgyűlést az uralkodó meghagyásából gróf Haller tábornok feloszlattja, ami ellen az országgyűlés óvást emel.

28. A pesti és budai közgyűlés az országgyűlés működésének elismerése mellett annak álláspontját egyhangúlag magáévá teszi.

29. Az uralkodó megsemmisítetteti ezt a határozatot s a városi bizottmányok (közgyűlések) felfüggesztését rendeli el Koller Ferenc királyi hét-személyes táblai ülnök, mint királyi biztos által.

31. A pesti és budai közgyűlés még felír az adók törvénytelen behajtása, a szabadságolt katonák további benntartása s a bélyeg- és hagyatéki ügyekben tett törvénytelen intézkedések ellen. Ha a közgyűlést tényleg felfüggesztenék, a tanács, mint kisgyűlés az 1848. évi XXIII. t.-c. szerint alakuljon közgyűléssé, de politikai ügyeket ne tárgyaljon.

Szeptember.

4. Koller királyi biztos feloszlátja a közgyűlést.

Október.

16. A pesti tanács Horváth Károly főbíró indítványára kijelenti, hogy törvénytelen rendeleteknek engedelmeskedni nem fog, hanem testületileg le fog mondani. Királyi Pál főjegyző ellen felfüggesztést rendelnek el és őt a hadsereg megsértése miatt hűtlenségi perbe fogják.

30. Koller királyi biztos feloszlátja a tanácsot.

November.

5. Gróf Forgách kancellár leirata : A közrend, személy- és vagyonbiztonság védelmére katonai bíróságokat állítanak fel. (Fennálltak 1864. április 22-ig.) Megszűnik a helytartótanács, mint testület, mely épügy, mint Apponyi hétszemélyes táblája, remonstrálni merészelt. Gróf Pálffy Mórinc tábornok lesz az ország katonai helytartója. A »Bach-huszárok« visszatérése.

21. Pesti és budai új »kinevezett« tanács. Pest főpolgármestere : Krásznonyi József ; Buda polgármestere Paulovits László. (A kinevezettek maradnak 1865. októberig.)

1862.*Január.*

24. A helytartó leirata Pest városához, egy 110 tagú ideiglenes választmány és ügyrendje iránt.

1863.

Gróf Zichy Nándor és Jókai Mór sajtófogsága a »Hon« cikke miatt. Gróf Apponyi György elbocsátása. (Deák-ovációban való részvétele miatt) Porosz jegyzék (Bismarck) ajánlja a monarchia súlypontjának Budára helyezését.

1864.

A schleswig-holsteini háború Poroszország szövetségében.

1865.

Almássy Pál, Nedeczky István, Beniczky Lajos, Szelestyei László, Vidats János és társai elfogatása összeesküvés miatt. Gróf Zichy Hermann kancellár. Nagy ínség az ország sok részében : jótékony bazárok és gyűjtések.

1865.

Február.

6. Nedeczkyt és Beniczkyt halálra, Almássyt 20 évre ítélik ; (a halálos ítéleteket utóbb fogságra változtatják.)

15. Deák Ferenc »húsvéti cikke« a Pesti Naplóban. (Elismeri bizonyos államügyek közösségét Magyarország és Ausztria között. A díszharmóniát az uralkodó tanácsosainak tulajdonítja stb.)

24. A Magyar Tudományos Akadémia első nyilvános ülése.

Május.

12. Koller Ferenc halála.

Június.

6. I. Ferenc József a fővárosba jön.

26. Schmerling Antal lovag és gróf Zichy Hermann bukása. Magyar kancellár : Mayláth György ; tárnokmester báró Sennyey Pál.

Július.

18. Gróf Pálffy Móríc helytartót fölmentik, amivel a négyévi katonai provizórium megszűnik.

Szeptember.

17. Az országgyűlés egybehívása december 10-ére.

20. A februári pátenz felfüggesztése. (Kedvező királyi nyilatkozatok : a 48-as törvények revíziója lehetséges kölcsönös egyetértés és kiegyezés útján, de a felségjogok tiszteletbentartásával ; területi helyreállítások stb.)

Október.

A tárnokmester meghívja főpolgármesternek Rottenbillert azzal, hogy Pest város 1861. évi képviselőtestületét hívja össze.

November.

23. Képviselőválasztások Pesten 5689 választóval. Megválasztották a Belvárosban Deák Ferencet, a Lipótvárosban báró Kemény Zsigmondot, a Terézvárosban Gorove Istvánt, a Józsefvárosban Szentkirályi Mórícot, a Ferencvárosban Horváth Károlyt, (451 szavazattal Rottenbiller 122 szavazata ellen.)

December.

10. Az országgyűlés egybegyűlése.

Az Almássy-pör elítéltjei kegyelmet nyernek.

1866.

Az országgyűlés külön bizottsága Deák Ferenc és gróf Andrássy Gyula vezérletével tárgyalni kezdi a kiegyezés előkészítését.

Május.

29. Pest hűségnyilatkozata az osztrák—olasz—porosz háború kitörése alkalmából.

Június.

A hó elejétől szeptember 3-ig a királyné és gyermekei Budán időznek (többnyire a svábhegyi Kochmeister-nyaralóban).

20. Rendjel-eső a városházán (Rottenbiller, Havas Ignác, Thaisz, Vecsey Sándor stb.).

24. A custozzai győzelem. Az országgyűlés elnapolása.

Július.

3. A königgratzi vereség.

Augusztus.

23. A prágai béke.

1867.

Február.

17. A második független felelős magyar minisztérium kinevezése gróf Andrássy Gyula elnöklete alatt.

Április.

11. Báró Wenckheim Béla belügyminiszter leirata teljesen visszahelyezi Pestet és Budát 1861., illetve 1848-i évi alkotmányos jogállásába.

Június.

8. I. Ferenc József magyar királlyá és Erzsébet magyar királynévá koronázása.

12. és

Július.

28. és

December.

27. a kiegyezési törvények szentesítései.

II. A két főváros helyzete. 1860—1865.

1. A politikai légkör Solferino után. Hazafias fellendülés.

A birodalom uralkodóját és vezető köreit 1859 derekától a kurzus komoly revíziójára kellett volna készíteniök az eseményeknek. A szárdok és franciák ellen viselt háború gyors és kedvezőtlen kimenetele, nagy ország-részek elvesztése, a 10 éves merev Bach-rendszer bukása, a pénzügyi korrupció kitünce, magyar és nemzetiségi mozgalmak stb. megmutatták, hogy Magyarország elnyomásának eddigi rendszerét veszély nélkül folytatni nem lehet. A magyarság nemzeti ellenállása, bár a kényuralom jobbra passzív eszközökre kényszerítette, rohamosan növekedett, de — kevés kivételével — törvényes alapon maradt.

Egy ideig úgy is látszott, hogy a régi kormányzati rendszer, melyet Heinrich von Treitschke, a híres porosz történétíró, »a kedélyesség és bestialitás császári királyi keveréke«-nek nevez, letűnt, s úgy látszott, hogy a »revisio in melius« nemsokára be is következik. Magyarországon legalább újra éledt a remény és ezzel párhuzamosan minden külső alkalmat és eseményt megragadtak, hogy a nemzeti összetartás érzésének nyílt és impozáns kifejezést adjanak. Elég a következő eseményeket említeni. 1859. novemberében a Szt. Ferenc-rendiek templomában az egyetemi ifjak által tartott Magyar Lajos-rekviem, (mindenki sejtette, hogy Batthyány Lajos-rekviemről van szó); Scitovszky hercegprímás aranymiséje; rekviem Kisfaludy Károly emlékére; Kazinczy születésének centennáriuma országszerte, de különösen Pesten az Akadémiáé október 29-én és Széphalmon december 30-án; Szent István-napi ünnepélyek, gyűjtési mozgalmak az Akadémia és épülete javára, a Nemzeti Múzeum parkjára stb. Az 1860. év még fokozta ezt; megkapó nemzeti gyász forrasztotta össze a magyarságot: Forinyák Géza joghallgató ártatlan megöletése, gróf Széchenyi István és gróf Teleky László öngyilkossága stb. Nevezetes jelenség, hogy ezekben olykor a nemzeti-ségek is résztvettek. Helyesen mondja Eckhardt Sándor (»Magyarország Története«), hogy a Bach-uralomnak *jó hatása* is volt: az összes pártokat, felekezeteket, sőt nemzetiségeket is egységesítette az abszolutizmus gyűlöletében.

A magyar divat és viselet egyre terjedt (Atila, Buda, Zrínyi-, Deák-kabátok, zsinóros nadrág, többnyire csizmában; Kossuth-kalap; a hölgyeknél párta, aranyos főkötő, csipkés vállfűző, ingmell, fátyol a krinolinhoz). Ennek részleteit Podmaniczky naplói és Berzeviczy munkája adják a korabeli képeken és divatlapokon kívül. A régi magyar egyházi énekeken kívül széltében uralkodókká váltak a régi és új magyar nóták (Füredy, Bognár stb.) és táncok. A magyar sajtó és irodalom, a Nemzeti Színház és Molnár Budai

Népszínháza egyre hangosabban vált a nemzeti érzés és felfogás szócsövévé és demonstráló eszközévé.

A hazafias felbuzdulás a rémuralom által kikényszerített loyaltási nyilatkozatok közül (I. I. kötetem 30. old.) a hirhedt *Haynau-album* hiteles történetét is leleplezte. »Rottenbiller Lipót főpolgármester hivatalos fölszólítást kapott, hogy azokat, különösen kőrajzolókat, kik a hirhedt Haynau-album keletkezését saját tapasztalatjukból ismerik, szólítsa fel, hogy az ügyet világosítsák föl. Nyilatkozataikból összehangzólag az derült ki, hogy az album gondolata dr. Pluhovszky Ferenc morvai származású embertől ered, ki annak kéziratát maga szolgáltatta a könyomdába, az egész munkát rendelte és kísérte. Az albumban foglalt verseket egy *cs. kir. főtüzér* írta; a nevek mind egy kéz által voltak írva, még pedig betűrendben. Maga Haynau leánya, Haynau Klotild, megkérdezettvén a nála levő eredeti példány neve iránt, 1860. december 25-én kelt és Ghyczy (Kálmán) úrhoz intézett levelében jelentette, hogy ott is betűrendben vannak a nevek és sajátkezüleg írva egy sincs. Az illetők neveit tehát tudtokon kívül tették az albumba és hogy ezek ártatlanok a dologban, az album végszavai bizonyítják, hol ez fordul elő: »Fogadja Excellenciád kegyesen a — Pest város kerületében amennyire — csak lehetett kipuhatolt, idejegyzett, igazán jóérzelmű egyének jóakarátát.« (*Pesti Napló* 1860. december 31-iki szám.)

A Vasárnapi Ujság 1861. újévi száma élénken mutatja az akkori lelkes optimizmust. Így ír: »Újév, új korszak! Tavaly még elfojtott könnyek — az idén szabadon kimondott szó. Tavaly idegenek vaskeze rajtunk, az idén testvéreink jobbjá kezünkben. Tavaly a vég, az idén a kezdet.«¹⁾

Pest és Buda községtanácsa jegyzőkönyveiben egyszerre csak szaporodnak a magyar nyelv jogainak fokozottabb érvényesítését követelő indítványok és határozatok.

Buda tanácsában — hírlapi közlés szerint — 1860. augusztus 21-én egy szerbajkú tanácsos indítványára egyhangúlag kimondják, hogy szeptember elsejétől ügyeit magyar nyelven viszik.

Pest községtanácsa 1860. augusztus 14-i ülésében az adóhivatali vezérigazgatói állás betöltésének sarkalatos feltételévé teszi a magyar nyelvnek szóban és írásban való tökéletes tudását. Ezzel kapcsolatban *Staffenberger* István szólal fel: »Hazánkban a nemzeti élet mindinkább és oly erővel fejlődik, hogy Pest városának is azt észrevétlenül hagyni nem lehet és idején lenni tartván a haza bizalmas várakozásának előzőleg maga

¹⁾ Nem nehéz e sorokból Jókai hangját kihallanunk. A diszszám különben a következőket közli: Széchenyi feltámadása (Jókaitól), Vörösmarty Szózat-a magyarul és hét idegen nyelven, Kölcsey Himnusz-a, (kép: a magyar korona és 4-es nagy címer, melyet angyalok tartanak) stb.

részéről azzal megfelelni, hogy a nemzeti nyelvet azon polcra, mely természet szerint őt megilleti, visszahelyezze»: Azért indítványt tesz, hogy ezentúl, s mindjárt a mai ülésben is a községtanácsnak tárgyalási jegyzőkönyvei magyar nyelven szerkesztessenek, figyelemmel lévén mindazonáltal azon körülményre, hogy a községtanács néhány tagjai nem egész tökélyvel jártasak hazai nyelvünkön, a magyar jegyzőkönyv mellett a *német szöveget* is az eredeti magyarnak *fordítása* gyanánt meghagyandónak véli. A Községtanács a maga részéről ezt az indítványt *közakarattal* magáévé tévéen elhatározza, hogy máris a mai ülési jegyzőkönyv — s ezentúl szabály következtében a többi — magyar és német nyelven szerkesztessék olykép, hogy a magyar szöveg eredetinek, a német pedig fordításnak tekintendő; felhívatik egyúttal a tanács is, hogy a maga hatáskörében is a nemzeti nyelvnek illő érvényt szerezni igyekezzék.

A tanács ehhez képest a következő határozatot hozta:

»A községtanács folyó évi augusztus 14-én 197. szám alatt a magyar nyelvnek illő érvényszerzése végett hozzá intézett felhívása folytán a tanács következőleg határozott: 1. a belső kezelési és igazgatási nyelv kizárólag a magyar lesz, minek folytán a kebelbeli hivatalok meghagyásokat és utasításokat egyedül e nyelvben nyernek és ugyanazon vonatkozó jelentéseiket is tenni tartoznak. 2. A belföldi, a tanáccsal egy polcon álló közigazgatási és törvényszéki hatóságokkal előforduló levelezésekben szabály gyanánt ezentúl csak a magyar nyelv használtatik. 3. A cs. kir. katonai és külföldi hatóságokkal a levelezés azon nyelvben vitessék, amely nyelvben a megkeresvények történtek. 4. Ideiglenesen és lehetőleg a cs. kir. helytartósághoz intézendő felhívások német nyelven fogalmaztassanak. Miről N. N. hivatal miheztartás végett értesíttetik.«

Természetes, hogy az *iskolák* magyarosodását is fokozottabb mértékben sürgették. Így pl. a községtanács 1860. októberben *Szántóffy* Antal prépost, belvárosi plébános előterjesztést tett, hogy a női tanítóképző »magyar lábra állíttassék«, mert eddig egy csehországi pap német nyelven vezette. A pesti zsidóság is magyarosíttatta iskoláit és istentiszteletét.

A hírlapokból is jellemző tüneteket lehet kiböngészni pl. az üzleti élet magyarosodásáról. Hírül adják, hogy a Király-utca egy mulatója, a Römer-Saal cégtábláját »Buzogányos Árpád« képeire változtatta. Oeti Antal ércöntő a tűzmentes páncélszekrényeket olyan fametszetű képpel hirdeti a Pesti Naplóban, melyen a lobogó lángokkal dacoló kasszákat csupa magyar-, sőt díszmagyar-ruhás urak és »delnők« állják körül. A vizet áruló puttonyosok a »Donavász« (Donauwasser) helyett most már »Dunaviz«-et kiáltanak. A hírt regisztráló Vasárnapi Ujság megjegyzi: »A legerősebb, legmakacsabb bástyák is romladoznak.«

2. Az októberi diploma és hatása.

I. Ferenc József Bécsben 1860. október hó 20-án »Népeimhez!« címmel kiadott manifesztumával tette közzé császári diplomáját »a monarchia államjogi belviszonyainak szabályozására nézve.« Az ugyanakkor kinevezett báró Vay Miklós királyi udvari kancellárhoz intézett kézirat szerint, Magyarország alkotmányos intézményei ismét életbe lépnek, mire nézve I. Ferenc József elrendelte, hogy a kancellár az országbírói és tárnoki állományok betöltése iránti kijelöléseit terjessze fel. Mindaddig, míg Magyarország számára helytartó fog kineveztetni, a tárnok viseli a helytartótanács elnökletét és veszi át a politikai közigazgatás vezetését. Egyidejűleg az uralkodó a primás elnöklete alatt Esztergomban egy szervezési tanácskozmány megtartását és annak javaslatai előterjesztését rendelte el. Ebben a kéziratban megjegyzi: »Különösen pedig a *szabad királyi városok azelőtti* országgyűlési állásuknak elismert elégtelenségét figyelembevéve, ismételt királyi előterjesztések és az 1843. és 44-i országgyűlési határozat értelmében a közelebbi országgyűlésre javaslatokat tehet.«

Egy másik ugyanaznapi legfelsőbb elhatározás folytán »a *magyar nyelvet* minden közigazgatási hatóságoknál és törvényszékeknél Magyarországon, mint hivatalos és ügykezelési nyelvet, mind a belső szolgálatban, mind a kölcsönös érintkezésben ismét helyreállítván — rendelem egyszersmind, hogy a városi és falusi községek, egyházi és tanodai ügyekben a hivatalos nyelv használatát szabadon választhassák, hogy továbbá mindenkinek szabadságában álljon a megyei, városi és községi gyülekezetekben, az országban divatozó bármely nyelvet használhatni és bármelyiken beadványokat és folyamodásokat a hatóságokhoz intézhetni, amelyekre a végzés ugyanazon nyelven kiadandó; — hogy végre a közigazgatási tisztviselők mindennemű rendeleteket és meghagyásokat, melyek közvetlenül a községekhez utasítvák, azon nyelven szerkesszenek, amely ezen község ügyeinek hivatalos nyelve leend.«

Az átmenetre nézve egy másik, báró Vay-hoz intézett kézirat intézkedik: »Midőn mai elhatározásaim által Magyarországomnak alkotmányos szerkezeteit ismét életbe léptetem, elhatározott szándékom, sőt uralkodói tisztem, gondomat arra fordítani, hogy ezen átmenet az újon életbe léptetendő kormányzási és törvényhozási alakulásra, a közigazgatási és törvénykezési rend folytonosságának megzavarása és csorbulása nélkül történjék: ehhez képest minden fennálló törvényhatóságok, hivatalok és törvényszékek mindaddig működésüket folytatni kötelezvék, míg az új organumok által pótoltatni fognak: és intézkedéseiket, parancsaikat, utasításaikat és ítéleteiket mindenki ellenzés nélkül elfogadni tartozik. Szintűgy minden fennálló rendeletek, nevezetesen minden polgári és fenyítő-intézmények teljes erő-

ben fönntartandók és egész elhatározottsággal foganatosítandók mindaddig, míg ezen rendeletek az általam azóta kibocsátott vagy kibocsátandó elhatározásaim, a polgári és bünjogi rendeletek és intézmények pedig a törvényhozás útján módosíthatni fognak.»

Amiről is Ön Magyarországomnak minden törvényhatóságait magyar helytartótanácsom útján értesíteni, az utóbbi e részbeni parancsaimnak foganatosítására köteles lévén.»

Egyidejűleg megjelent a következő kézirat is :

»Kedves Tábornagy, *Benedek* Lajos !

Indítatva érzem magamat, Önt a politikai közigazgatás és az országos főparancsnokság vezetésétől magyar királyságomban teljes megelégedésem nyilvánítása mellett fölmenteni s eddigi minőségébeni meghagyással, mint főszállásmestert és a főszállásmesteri törzskar főnökét, Önt Lombard-Velencei királyságom, mint szinte Karinthia, Krajna, Tirol és a partvidéki tartományomban hadseregi és országos főparancsnoksággal fölruházni.»

Benedek másnap »Magyarország Népeihez!« manifesztumot intézett a következő szöveggel :

»Azon földadat berekesztésének küszöbén, mely miatt a mi legkegyelmesebb Urunk, engem ezen ország ügyei ideiglenes vezetésének kötelességével megbízni méltóztatott, boldognak érzem magamat, hogy mielőtt elhagynám szeretett hazámat, Ő cs. kir. Apostoli Felsége atyai szándékai-val nékem lehet hazámfiait megismertetnem.

Ime tudtul adom a legfelsőbb elhatározásokat.

Az ország óhajtsai teljesedve vannak. Ő cs. kir. Apostoli Felség az ország törvényes alkotmányos szervezeteinek visszaálllítását megparancsolni méltóztatott.

Erős meggyőződése, miszerint legkegyelmesebb Urunk ezen atyáskodó magas tette mindenhol hálás elismeréssel fog találkozni. Igazolva leend azon mindig nyilvánított hitem, hogy ezen vitéz nemzetnek történelmi jellemében fekszik a legmagasabb uralkodóház és királyi szék iránti hívség és ragaszkodás és hogy ennek igazságát ezen ország jövőre is fényesen meg tudandja bizonyítani.

Én már csak addig fogok az ügyek vezetésének élén maradni, míg az ország alkotmányos szervezetei szerint a törvényes kormányzó hatóságok működéseiket megkezdik.

Büszke voltam eddig arra, hogy hazámfiái nékem a rend fönntartását könnyűvé tették.

Hadd vigyem, ha majd elhagyom szeretett hazámat, innét azon kedves visszaemlékezést magammal, hogy nem csalatkoztam, midőn azt állítottam, miszerint ez a nemes nemzet egyszersmind rendszerető.

Én ezen tulajdonát hazámnak ismerem és ebben vetem bizodalmamat.

Megtudandja az ország mutatni a világnak, hogy midőn visszaáll alkotmányos szerkezete, egyszersmind a rend is megmarad.

Abban fogom becsületes szándékim nékem legdrágább elismerését remélni, ha elmondhatom: hazámiai megértették a legkegyelmesebb Fejedelem atyai szándékait és hallgattak a katonai parancsnokra. Fölmentették ötet azon sükségtől, hogy a rendet a hatalom eszközeivel tartsa fönn és szerepét arra tudták szorítani, hogy tanuja legyen hazája nyugalomának és meglegedésének.

Éljen a király, éljen a haza!

Budán, octóber 21-én 1860.

Benedek
táborszernagy.«

Pest városa ezeknek az eseményeknek alkalmából a következő hivatalos jelentést adta ki:

»Szabad királyi Pest városa községtanácsa folyó évi október hó 22-én tartott ülésében, ő császári királyi Apostoli Felsége legkegyelmesebb, *hazánk alkotmányát visszaadó* határozványait örömmel fogadván, ő császári királyi Apostoli Felségének egy legalázatosabb föliratában köszönetét és jobbágyi hódolatát kijelentvén, egyszersmind — ámbár több jelenlevők által *időkorainak* találtatott — mégis a vita folyamán egyhangúlag elhatározta, hogy hazánk viszonyainak ily szerencsés megoldásáért az ég Urának hálát adandó, minden városrészben, minden vallásfelekezetűek egyházában folyó évi október hó 24-én hála-istentisztelet tartassék: mely egyházi ünnepély előestéjének megüleséül a városi lakosságot egy általános kivilágításra fölhívta. Miután továbbá a községtanács figyelmét el nem kerülhette az, hogy hazánk ügyeinek ily kedvező fordulatában mily tevékeny részt vett cs. kir. táborszernagy s kormányzó Benedek lovag Ő excellenciája, ebbeli hálás érzetének tolmácsolás végett kebeléből egy küldöttséget nevezett ki. Végül pedig ősi szokás szerint az újonnan kinevezett magyarországi főkancellárt báró Vay Miklós Ő excellenciáját egyetértőleg a tanáccsal föliratban üdvözlendi.«

A hivatalos Budapesti Hírlap október hó 24-i számában közli, hogy a budai tábormezőn délelőtt igen szép idő mellett mindkét testvérváros összes helyőrsége felett lovag Benedek táborszernagy úr Ő excellenciája előtt fényes szemle tartatott, melyre mindkét városból számos nézők özőnlöttek elő. Az ikervárosok elhatározott önkéntes kivilágítása iránt már minden-

felé a legkiterjedtebb előkészületeket tették, midőn arról lovag Benedek értesülvén, az illető polgármestereket magához hivatta, s nekik kijelentette, miszerint az alkalom jelentőségéhez inkább illőnek tartaná, ha hogy az ezáltal a város lakosai részéről teendő kiadások a szegények gyámolítására fordíthatnának, minek következtében a testvérvárosok ünnepélyes kivilágítása elmarad.

Ennek oka különben a hangulatnak időközben történt gyors változása is oka volt. Híre jött, hogy a 48-as alkotmány visszaállításáról szó sincs, s az összbírodalmi kurzus tovább folytatódik. Így, amidőn a kivilágítás lefújásáról némelyek későn értesültek, s az Új Téren, az Ország-úton és a Három Dob-utcában egy-egy szállást kivilágítottak, a tömeg betörte ezeket az ablakokat és a Váci-utcában a »Magyar király« és az Ország-úton a »Zrinyi« körül csoportosult. Erre fegyveres beavatkozás következett, 12-en megsebesültek, a kórház börtönébe két foglyot szállítottak. A sebesültek közül Rapecz Ferenc lemezező meghalt. A botrányok másnap megismétlődtek, de a tömeget szétverték.

Buda város az újonnan kinevezett tárnokmester Mayláth György megérkezése, hivatalos működésének megkezdése és Budán történt állandó letelepedése feletti öröme tanuságául november hó 17-én tartott ülésében egyhangúlag elhatározta, hogy a városházát egy hétig nemzeti zászlókkal díszíti föl. (A budai község tanács e határozatát Kamermayer Károly tanács-titkár, a székesfőváros későbbi polgármestere tette közzé.) A budai császári királyi katonai térparancsnokság értesülvén erről, november végén követelte Buda város tanácsától a lobogó bevételét; egyszersmind kikötötte, hogy jövőre minden ilyen alkalmat a császári királyi katonai térparancsnok tudomására hozzanak, hogy a törvények értelmében a császári zászló is kölcsönösen kitűzethessék.

3. A két főváros alkotmányos szervezete rövid időre helyreáll.

Ezt az örvendetes eseményt az alkotmányos Pestnek, az abszolutizmus alatt háttérbe vonult, láthatatlan feje, Rottenbiller Lipót, akit az események újra aktivitásra szólítottak, 1860. december 5-én a következő hirdetménnyel jelenti be:

»Polgártársaim!

Mit évtizeden túl jogosan vártunk, mi állandó tárgya volt a polgárisult világ figyelmének: Európa két legrégebbi szabad alkotmánya egyikét — Magyarországtét — helyreállítva látni, arra az alkalom végre megérkezett.

Behelyezkedni újra az alkotmány sáncaiba, ez főfeladatunk.

Szervezni törvényes szabadságunk erődeit, a helyhatóságokat és ezáltal előkészíteni az országgyűlés mielőbbi megtartását, első teendőink!

Mindazoknak, mik régi alkotmányunkkal egykorúak s mik által a világ előtt politikai képességünkről vagyunk ismeretesek, kell közreműködniök. Higgadtság, önmegtagadás s kitartásra van szükségünk.

Kiválóan pedig arra, mit nagy nemzetek nagy erényei csálhatatlan jeléül ismer a világ, és ez: az egyetértés!

Azon bizalom alapján, melyet polgártársaink tizenkét év előtt ruháztak rám, a Nagyméltóságú magyar királyi helytartótanács engem bízott meg, Pest város, az ország szíve helyhatóságának szervezésével.

És én bár érzem tehetségeim elégtelenségét, bár erőmnek, melynek teljével kívántam egy évtized előtt hatóságunk élén szolgálni, most már csak romjait ajánlhatam föl, nem késtem e fölhívást követni.

Alkotmányunk, s ezzel együtt különösen városunk, melyhez még szorosabb kötelékek fűznek, jövője forogván kérdésben, el kelle fogadnom e terhes működési tért; mert számítok polgártársaim további bizalmára és buzgó közreműködésére.

Polgártársaink! Átalakulásunk időszaka a közcsend s rendnek szigorú fönntartását elkerülhetetlenül követeli!

Most a köznyugalmat bármily irányban megzavarni nem szabad; főleg midőn még hatóságunk is rendezetlen, törvényes közrendtartásunk sincs megalkotva.

Hasson mindenki a maga környezetére, csillapítva az indulatokat s intve az eredmények türelmes bevárására!

Legyen mindenki öre a személy- és vagyonbiztonságnak!

Polgártársaim! A művelt világ figyelme felénk van irányulva, azért:

Mutassuk meg: hogy mi önkormányzatunkat tizenkét év lefolyása alatt sem feledtük el, hogy méltók vagyunk legdrágább kincseinkre, ezredéves alkotmányunkra!

Mutassuk meg: hogy a rendetlenség s jogsértés egy talpnyi tért sem nyerhet köztünk, hol mindenkinek törvényes jogai szentek és sérthetetlenek.

Mutassuk meg: hogy hazánk jelen terhes pillanataiban a példás közcsendet, mely egyesült erőnk s egyetértésünk tekintélyes parancsoló jelensége, többre becsüljük az indulatok visszatörő kifakadásainál!

Hogy mi az alkotmányos, rendet és szabadságot szerető érett nemzet méltó tagjai legyünk!

Éljen a haza!

Rottenbiller Lipót
főpolgármester.«

Pesten december 6-án d. e. tíz órára volt összehíva a városi értekezlet tanácskozás végett, aziránt, hogy a városi törvényhatóság mi módon szerveztessék s alakíttassék vissza. A tanácskozmányra 170 tag volt meghíva, akik még az 1848-i képviselőtestületből életben voltak és képességüket még nem veszítették el.

Rottenbiller Lipót főpolgármester elnökölt. A határozatok a következők voltak: »1. Pest városa az 1848. évi XXIII. törvénycikk értelmében fog törvényhatósági jogaiba visszalépni akkép, hogy a fővárosnak úgy rendőrségi, mint politikai közigazgatását, valamint a törvény- és igazságszolgáltatást első bírósággé kezelni fogja. 2. E végre a képviselőtestület s a tisztikar megújítására, illetve megválaszthatására nézve a szükséges előmunkálatok, úgymint a választók összeírása, fölszólamlások stb. haladéktalanul létesítendőek. 3. Minthogy a végleges képviselőtestület, s tisztikar megválaszthatása iránti törvényszabta előintézkedések huzamosabb időt igényelnek s a fővárosban a csendnek és rendnek helyreállításáról és fenntartásáról időközben is gondoskodni kellvén, addig is, míg a városi köztörvényhatóság az 1848. évi XXIII. törvénycikk által körülírt törvényhatósági jogainak teljes összletébe — új képviselőtestület és tisztújítás folytán — belépne, időközben ideiglenesen a város összes ügyei vitelére, elintézésére az 1848. évben megválasztott képviselőtestületnek még élő azon tagjai hivattak meg, kik az 1848. évi XXIII. törvénycikkben körülírt képességgel bírnak. A képviselők hiányzó száma 247-ig, az 1848-ban választott 10-es, jelenleg 7 élő tagra leolvadt, kijelölő választmány által fogván kiegészítettni. 4. A jelenleg működő hivatalnokokra nézve kijelentett, miszerint ezek a főváros összes lakosságának érzelmeivel, kívánataival ellenkező irányú kormányzat orgánumai és nem a közbizalom választottai lévén: a főváros lakosságának bizalmát nem bírják s ennél fogva helyeik a 3. pontban említett ideiglenes képviselőtestület által fognak ideiglenesen is betöltetni. 5. Az értekezlet elnöklő főpolgármester úr az értekezletnek emez egyhangú határozatait minden részben magáévá tévén, ezeket a főtárnokmester úr elé fogja terjeszteni.«

Buda városa is abban a nézetben volt, hogy csak a 48-i törvényes állapot szolgálhat kiindulási pontul helyhatóságaink rendezésében. Az illető tárgyalásokat december 10-én Ráth Péter volt városi képviselő nyitotta meg. Egyértelműleg kimondották, hogy 1848 az alkotmányos életünk továbbfejlesztésének egyedül törvényes alapja, valamint minden más irányban, úgy a városi hatóságok rendezésében is. Elhatározták, hogy küldessék magából az értekezletből küldöttség tárnok úr Ő excellenciájához a budai polgárság nevében oly kéréssel: engedje meg, hogy közgyűlés tartassék, ezáltal hajtassék végre a város rendezése törvényes úton, vagy pedig, ha ezen módra nézve akadályok volnának fön, Ráth Péter úr, ki a közbizalmat

bírja, 48-ban is élén állt az e végett alakított bizottságnak, bízássék meg az újjáalakítással. A küldöttségnek, melynek szónoka Balássy Antal volt, a tárnok ezt a választ adta: Örvend, hogy a városi népesség kívánata az ő elhatározásával ekkép találkozik, amennyiben ő is *Ráth* urat akarta felhatalmazni, hogy a nép kívánatait kitudva, javaslatot terjesszen elő az újjászervezés iránt, ahogy már a napokban megkapja e részben az írásbeli utasítványt. Az értekezlet, mely a küldöttségezés alatt együtt maradt, örömmel értesült erről a válaszról.

Időközben azonban sajnálatos jelenségek merültek fel. A vérmes reménységükben csalatkozott »sofort«-politikuskok, különösen a korcsmák szájas szónokai, valamint a zavarosban halászni akaró csöcselék, mindenféle tüntetéseket és rendzavarásokat rendeztek. Féltő volt, hogy ez a csász. rendőrség részéről erős visszatörülésre ad okot. Rottenbiller és a békeszerető bizottsági tagok szükségét látták, hogy — épúgy, mint 1848. március-áprilisában — a rendes polgárok vállalják a rend fenntartásának elősegítését. E jó szándéokra vallanak a következő főpolgármesteri hirdetmények:

»Polgártársaim!

A közbizalomra alapítottatott a rend fönttartása városunk körében. A közbátorság megszilárdítása mindenkinek közelebbi érdekévé tétetett.

És ez intézkedés reményt nyújt nekem, hogy valamint eddig egyedül a törvényes rend szeretete által indítatva, állandó jeleit adtuk példás magunk viseletének, úgy jövőben is, mindig vállalva törekvendünk városunk nyugalma biztosítására.

A hatóság azon polgárok közül, kik a közönség bizalmát bírják, az alább következőket bírta meg a közbátorságra és csendre felügyelni.

Az alul megnevezett köztisztelő polgártársaim a városi hatóságnak az érintett érdekekben felhatalmazottjai.

Nekik tehát a személy- és vagyonbátorság és a nyilvános rend fönttartása végett tett felszólítására mindenki vonakodás nélkül engedelmeskedni és őket eljárásukban gyámolítani köteles.

A közbiztonság ezen közlönyei, a *békebiztosok*, a hatóságnak és közvéleménynek különös oltalma alatt állanak.

Alul nevezett polgártársainkat tehát sem szóval, sem tettel bántalmazni nem szabad.

Minden sértegetés, mely rajtok tisztí eljárásuk közben követtetnék el, szigorú fenyítésekkel vonna maga után.

Hogy minden visszaélés vagy félreértés kikerültesse, a fentnevezett megbizottak ismertető jelvénnel, úgymint *Magyarország és Pest város*

cimere és nemzeti szalaggal ékesített buzogánnyal láttatnak el, melynek fölmutatásával a hatóság által történt megbízást igazolandják.

A házbiztosoknak eljárási szabályai közelebb fognak közzététetni.¹⁾

Kelt Pesten, 1860. december 13-án.«

Az alattomos bujtotatók nem átalították a rendért búzgolkodó polgárokat megrágalmazni, hogy az abszolút uralom bérencei. Ez ellen Rottenbiller a következő hírdetménnyel lépett szembe :

»Alig lépünk alkotmányos szabadságunk küszöbére, már is oly szabadságnak, ne mondjam féktelenségnek mutatkoznak jelei, melyek az egyes polgárok legdrágább kincsét, értem: becsületét fenyegetik, sőt némelyeknek kenyerkeresetükben is tetemes rövidséget okoznak.

A városban pár nap óta aláírásnélküli levelek küldöztetnek részint hozzám, részint egyes magánosokhoz, melyekben minden osztálybeli polgárok nemcsak gyanúsítatnak, hanem különféle fenyegetődzésekkel nyugalmtól is megfosztatnak. Hír szerint pedig oly névlajstromok keringenek, melyeken a gyanúsítottak pellengére állítatnak ki. Ha ezen aljas gyanúsítgatás tovább harapódzik, maholnap tőle a legbecsületesebb hazafi sem lehetend biztos.

Névtelen vádló, pusztá hírek ellen a vádlottnak nincs hatalmában magát védelmezni.

Ily gyanúsítások egyenlően sujtják a bűnöst az ártatlannal. Ezek érdekében tehát jelen hivatalos állásomban kötelességemnek tartám föl-szólalni.

A névtelen vádaskodások épen azért, mert névtelenek, egyszersmind nemtelenek ; s ha bár az illető képzelete szerint a legtisztább hazafiságból erednének is, bizonylatok nélkül csak alávaló rágalmazások.

Nyílt sisakkal lépjenek tehát föl a vádlók s tények és bizonylatok alapján. Ellenben az álarcos gyanúsítgatók s koholt rágalmak terjesztői egyiránt legyenek a közmegevetés tárgyai.

Visszanyert alkotmányos életünk továbbfelődésének legfőbb kellékei az eszélyesség s polgári egyetértés. Ki ezt megháborítja : azon gyanúra nyújt okot, hogy egyedül önérdékből zavarosban akar halászni.

Pest, december 14. 1860.«

Röviddel utóbb a törvényhatóság szervezésének megsürgetésére a következő erélyes lépés történt : december 21-én a pesti polgárok tanácskozmányt tartottak, melyből a főpolgármesternek a következő feliratot adatták át Trattner-Károlyi elnök által :

¹⁾ Következik a békebiztosok névsora, városrészek és utcák szerint ; szerepel köztük Terczy Szilárd, Királyi Pál, Tóth Kálmán, Jókai Mór, gróf Károlyi Gyula és Sándor, stb. A névsort lásd *Pesti Napló* 1860. december 18-i számában.

»Hazánk polgárai, engedve a politikai árfolyamnak, mely régi alkotmányos medreit minden irányban fölkeresi, buzgalommal és sietve szervezik mindenütt megyei vagy városi helyhatóságait. Városunkban, mely az ország fővárosa, ez érdemben eddig, egy csekély kísérleten kívül, mi sem történt. A nyilvános rend égető szüksége, e téren az eddig fennállott hatóságai súrlódások és lehető összeütközések elkerülése, saját és polgártársainknak alkotmányon alapuló, kielégítést hangosan követelő önkormányzási vágya, ezen alkotmányhozi hűségünk és ragaszkodásunk, végtére e főváros tekintélye, melynek az épen kijelölt ösvényen vezetőként haladni illenék — Pest város helyhatósága szervezésének további elnapolását erkölcsileg lehetetlenné teszik.

Alulírottak tehát Önt, tisztelt Polgártársunk, mint 1848-ban törvényesen választott főpolgármesterünket, ezennel kérjük, hogy az 1848-ik évből még életben levő és ugyanazon év XXIII. törvénycikke szellemében kiegészített képviselőket közgyűlésre összehívni szíveskedjék, mely a tisztikart ideiglenesen kinevezve, a helyhatóságot haladék nélkül szervezze, a város belkormányzását illető egyéb kérdések fölött határozzon. Önt egyszersmind arra kérvén föl, miszerint ama közgyűlésen, az Önt kísérő bizalomhoz képest, az elnöki széket elfoglalni és a tanácskozást vezetni szíves legyen.

Midőn e kérelmünket Önnel közöljük, meg vagyunk győződve, miként egyrészt városunk ős-autonóm jogának teszünk szolgálatot, másrészt pedig ezen jog oltalma alatt és szellemében járván el, kifejezői vagyunk azon óhajtnak, mely az egész városi lakossággal közös.»

Rottenbiller erre azonnal összehívta a képviselőtestületet, amely december 23-án ülést tartott és magát 240 tagig kiegészítette. A városház tornyáról nemzeti lobogó hirdette a városi képviselőtestület újjászületését. Több magánházon is kitűzték a nemzeti zászlót.

Az *újonnan* választott képviselők névsora a következő volt: Auspitz (utóbb Rémi) Antal keményítőgyárnok, Balassa István ügyvéd, Ballagi Mór tanár, Barkassi Imre házbirtokos, Bajer Márton vendéglős, Birly Ferenc bőrgyáros, Cséri Lajos ügyvéd, *Deák Ferenc* magánzó, Dumtsa Szilárd házbirtokos, Diescher József építész, Eggenberger Ferdinánd könyvárus, *Eötvös József báró* akadémiai elnök, Eötvös József házbirtokos, Fischer Frigyes kereskedő, Hornyák János házbirtokos, Fröhlich Frigyes nagykereskedő, Füllbier Antal szíjgyártó, Gitzei Samu ügyvéd, *Gorove* István házbirtokos, Gozsdú Manó házbirtokos, Gönczy Pál igazgató-tanár, Greguss Gyula igazgató-tanár, Grün János házbirtokos, Gyurkovics Ödön házbirtokos, Guth Alajos asztalos, Gschwindt Mihály szeszgyáros, Gyarmathy György kereskedő, Havas Ignác házbirtokos, Hariss Sándor ügyvéd, Hajnik Pál magánzó, Hajós József takarékpénztári igazgató, Halbauer

Rudolf kereskedő, Heinzel Ádám szerkovács, *Horváth Károly* ügyvéd,¹⁾ Jámbor Endre szabó, Jankovics Gyula házbirtokos, Jozipovics Konstantin lelkész, *Jókai Mór* író, Kajdán Sándor ügyvéd, Károlyi György házbirtokos, Károlyi Sándor gróf háztulajdonos, Kasselik Ferenc háztulajdonos, Keglevits Béla gróf háztulajdonos, *Kemény Zsigmond báró* akadémiai tag, *Királyi Pál* író, *Kléh* István ügyvéd, Klenovits György cukrász, Kochmeister Frigyes nagykereskedő, Koppély Fülöp nagykereskedő, Koob János lakatos, Komáromi Ignác csizmadia, Kunig József házbirtokos, Lángh Ignác ügyvéd,²⁾ Liandherr János szabó, *Lónyay Menyhért* házbirtokos, *Lukács Móric* házbirtokos, Ludvig János bábsütő, *Lutzenbacher* János kereskedő, Madas Károly házbirtokos, Mannó István házbirtokos, Maurómathy József lelkész, Mikulcskó Joannes lelkész, Paul János házbirtokos, *Pauler* Tivadar tanár, Purgstaller József kegyesrendi főnök, Possert Lajos kereskedő, Preissner József házbirtokos, *Prónai Gábor* báró házbirtokos, Prückler József pék, Ráth Mór könyvárus, Resch Henrik festő, *Röck Szilárd* ügyvéd, Rombach Géza serfőző, Rumpelles Mihály házbirtokos, Sauer Ignác egyetemi tanár, Scherenhoffer Károly gyógyszerész, *Szilágyi Virgil* ügyvéd, Sztupa György gyógyszerész, Szentiványi Károly magánzó, *Szigligeti Ede* házbirtokos, Simoncsics Alajos házbirtokos, Simmer György kovács, Sickinger József ezüstműves, Strohoffer István ács, Sutrell Ferenc kefekötő, Szabek Ferenc cipész, Tarczalovics Antal házbirtokos, Teleky Gyula gróf, *Tóth Kálmán* író, *Tóth Lőrinc* ügyvéd, Ullmann Adolf házbirtokos, Vághy Károly kereskedő, *Vas Gereben* (Radakovics) író, Weisskirchner Károly szerkesztő, Westermayer József házbirtokos, Wimmer Antal házbirtokos, Wieser Ferdinánd magánzó, Wodianer Albert házbirtokos, Vezérle János magánzó.

1860. december 27-én tartotta a teljes számra kiegészített Pest városi képviselőtestület Rottenbiller főpolgármester elnöklete alatt első közgyűlését. Az elnök ünnepélyes szavakkal üdvözölte a képviselőket s kifejtette, hogy a mai ülés teendője a fővárosi község szervezésének megindítása és az egyes tiszti állomásoknak a közbizalom egyéneivel helyettesítés útján való betöltése.

Utána *Graeffl* József emelt szót. Tekintve azt, hogy Pest város szervezése alapjául, úgy mint az egész ország is, az 1848-as törvényeket választotta, ezen alkalommal egyik helyhatósági feladata, hogy az *ország politikai helyzete* iránt nyilatkozzék. Ezt szóló egy legfelsőbb helyre terjesztendő *felirat* által kívánja eszközölni, melynek alakja és tartalma következő lenne :

»Császári királyi Apostoli Felség, Legkegyelmesebb Úrunk!

Az 1860. évi október hó 20-án kelt diplomában s azt kísérő legfelsőbb rendeleteiben kifejezni méltóztatott azon elhatározását, miszerint a magyar

¹⁾ Volt 48-as főjegyző.

²⁾ Volt 48-as rendőrkapitány.

országgyűlés az 1608. évi I. törvénycikk alapján összehívassék s koronázási hitlevél kiállíttassék ; Felséged dicső elődének, Szent Istvánnak koronájával megkoronáztatván, a magyar alkotmányra a nemzet sarkalatos jogaira és szabadságaira esküt teend, ezáltal minden tekintetben a magyar alkotmány legitim terére lépend.

Mi jobbágyi hódolattal alulírott képviselői Pest városa közönségének, az államfő iránt tartozó őszinteség és hazánk iránti kötelességérzeténél fogva kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy miszerint a fönntemlített diplomában s azt kísérő rendeletekben kijelölt ösvény nem azon út, mely a magyar alkotmány legitim terére vezérel.

Magyarország alkotmányának összegét az 1848. évi országgyűlésen alkotott fejedelmileg szentesített törvénycikkek állapítják meg, ez azon egyedüli legitim alkotmányos jogalap, melynek életbeléptetése egyrészt a magyar korona alatti összes népségeket tartósan kielégíteni s megnyugtatni, másrészt Felségednek a felséges Uralkodóháznak érdekeit és hatalmát maradandólag biztosítani képes.

Ezek alapján mély hódolattal aziránt esedezünk, méltóztassék Felséged az 1848. évi törvények teljes uralma alatt az országgyűlést Pestre mielőbb összehivatni, mindenekben az 1848. évi törvények által kijelölt ösvényen haladva, Magyarországot és kapcsolt részeit egyedüli törvényes alkotmányának élvezetébe visszavezetni.

Cs. kir. Apostoli Felségednek

legalázatosabb szolgálai

szabad kir. Pest város közgyűlése.

A közgyűlés többsége a felirati javaslatot azonnal elfogadta és a tárgyhöz szólani kívánók a határozat kimondása után szólási jogaiktól elállottak.

Lukács Móric föliratot indítványozott a főkancellárhoz gróf Teleky Lászlónak Drezdában történt elfogatásának és a bécsi hatóságok kezébe kiszolgáltatásának törvénytelenége miatt. A közgyűlés ezt a feliratot is elfogadta.

Az ideiglenes tisztikar megválasztásának határnapjául január 2-át tűzték ki és a választógyűlés elnökévé Károlyi Györgyöt választották meg. Egyszersmind őt az 1848. évi kijelölő választmány hét tagja mellé beválasztotta és elnöknek kiáltotta ki.

A főváros pereit a mostani ügyvédtől Kapczy Tamás bizottsági tag és őt ügyvéd fogja átvenni és fog javaslatot tenni a perek rendezéséről.

A tisztikar évi díja kulcsául az 1848-ban megalapított rang szerinti összegeket fogadták el. (Főpolgármester 2110, városbíró 2100, alpolgármester

1890, városkapitány ugyanannyi, 6 tanácsnok à 1680, főjegyző és főügyész 1470, főorvos 1050 forint stb L. *Flaxmayer* i. m.)

Buda szervezése. Budán 1860. december 31-én tartották meg a szervezési értekezletet *Ráth* Péter elnöklete alatt a városházán. Az 1848. évben megválasztott városi képviselők közül még életben s helybenlevő 93 egyén, s ezenfelül a polgárság jelesebbjeiből 70 tag hivatott meg. Minthogy a megjelentek a közgyűlés érvényes tartására magukat az 1848. évi XXIII. törvénycikk értelmében jogosítva érezték, közgyűléssé alakultak s ez a következő határozatot hozta :

1. Úgy a városi hivatalnokok, mint a képviselők az 1848. évi XXIII. törvénycikk alapján fognak választatni. 2. *Ráth* Pétert választási elnöknek közfelkiáltással megválasztják. 3. A választók összeírására egy központi és öt albizottmányt választanak. 4. A választás idejére főkapitányul *Andorffy* Károlyt, főjegyzőül *Micsinyei* Antalt, tiszti főügyészül *Balássy* Antalt nevezik ki. 5. Egy 15 tagú választmányt küldtek ki, hogy a tisztújító szék megtartása előtt tervet mutasson be a betöltendő hivatali állomások számáról és a tiszti fizetésekről. 6. Ő felségét megkéri, hogy *Házmán* Ferenc volt budavárosi követnek, valamint mindazoknak, kik az 1848—49. évi esetek miatt hazájukból kénytelenek távol lenni, kegyelmet és bántalom nélküli visszatéríthetési jogot adjon. A felirat szerkesztésével *Balássy* és *Micsinyeit* bízzák meg.

Buda január 31-én tartotta meg az ünnepélyes tisztviselőválasztást a főplébánia templomában tartott istentisztelet után. *Polgármesternek* megválasztották 1092 szavazattal *Paulovits* László 362 szavazata ellenében *Feley* Edét. Főbírónak *Bajcsy* Károlyt, főkapitánynak *Áldásy* Antalt.

A *pesti* közgyűlés 1861-i működéséből kiemeljük még a következőket :

1861. január 2-án tartották meg a tiszthelyettesítő közgyűlést, *Károlyi* György elnöklete alatt. *Rottenbiller* főpolgármester a maga és tisztársai nevében lemondott. Lemondásukat a gyűlés éljenzéssel elfogadta. Helybenhagyták a helyettesített képviselők és megválasztandó tisztikar által leteendő esküformát.

A választás eredménye : *főpolgármester* lett 214 szavazó közül *Rottenbiller* Lipót 213 szóval, főbíró *Graeffl* József 207 szóval, főkapitány *Thaisz* Elek 212 szóval, alpolgármester *Ságody* Sándor 143 szóval, tanácsnokok : 208 szavazó közül 189 szóval *Kacskovics* Lajos, továbbá *Keréjkártó* Alajos (137), *Tölgyessy* Károly (137), *Polgár* Károly (106), *Hariss* Sándor (121), *Alkér* Antal (115) ; főjegyző : 188 szavazó közül 141-gyel *Királyi* Pál, főügyész *Thanhoffer* Pál (174), főorvos *Flór* Ferenc (134).

Zajos éljenzés közt képviselői székébe visszahelyezték gróf *Teleky* Lászlót. Az ünnepi beszédet *Királyi* Pál főjegyző mondta. A másnapi köz-

gyűlésen már Rottenbiller elnökölt és miután az országgyűlési választásokat előkészítette, a tagok testületileg a belvárosi főegyházban tartott Te Deum-ra mentek, nemzeti zászlók alatt és a Szózat eléneklése mellett. Szántóffy prépost a Te Deum végeztével megáldotta a népet és az alkotmányos hatóságot.

A január 16-i közgyűlés kimondta, hogy egy küldöttség járuljon az uralkodóhoz megkérni, hogy az országgyűlés ne Budán, hanem Pesten tartassék meg. Kifejezésre jutott tovább az az álláspont, hogy a kancellári állást nem tekintik törvényes hatóságnak, hanem a magyar királyi helytartótanácsot.

A január 17-i közgyűlésben indítványt tettek, hogy a főváros sürgősen állítsa helyre a törvénykezést, de a közgyűlés Deák Ferenc felszólalására elhatározta, hogy a kérdésnek a kormány által való egyöntetű elintézését bevárja.

A január 18-i közgyűlésen annyi idő múlva ismét fölmerült a »szabad királyi város« elnevezés kérdése. A közgyűlés kiindulva abból, hogy az 1848-i törvények a királyi városokat az ország köztörvényhatóságai közé sorozták, mely állapotukban az eddig csak kisebb rész által élvezhetett polgári jogok gyakorlása az egész város közönségére terjesztetett ki, elhatározta, hogy a »szabad királyi« kifejezést elhagyja s egyszerűen a »Pest város közönsége« nevezetet használja. A helytartótanácsához felterjesztést intéztek az 1849-ben lefoglalt fegyvereknek visszaadása iránt, hogy a rendőrség szolgálatát felfegyverezve megkezdhesse.

Február 1-én tárgyalta a közgyűlés Ő felsége január 16-án kelt legfelsőbb leiratát az országgyűlés, a közadók, a törvénykezés visszaállítása ügyében.

A közgyűlés a következő *feliratot* intézte Ő felségéhez :

Császári Királyi Felség !

Midőn Császári Királyi Felséged a Sanctio Pragmatica alapján Magyarország alkotmányának ismételi helyreállítását elhatározta, nem kételkedhattunk, hogy azon alapelv, miszerint minden jogszerűleg alkotott törvény jogérvényes mindaddig, míg azt a koronás Fejedelem és nemzet egyesült akaratja el nem töröli, — hazánkra nézve is sértetlenül fennáll.

Hittük és hisszük ezt annál inkább, mert a Sanctio Pragmatica, melyre mint alaptörvényre, maga Felséged kegyelmesen hivatkozik és a Sanctio Pragmatica értelmében kiadott királyi hitlevelek világosan azt tartalmazzák, hogy az országnak törvényei, melyek tudniillik országgyűlésileg alkottattak, szorosan megtartandók.

A Felséged által mult évi október 20-án kiadott Diplomát és királyi elhatározásokat úgy tekintettük, mint világosan kijelentett tanuságát annak, hogy Felséged a Sanctio Pragmaticát, mely a koronás fejedelem és nemzet

jogait egyaránt biztosítja, teljesen és egész terjedelmében életbelépteti, s meg valóán győződve, hogy Felségednek legmagasabb célja és akaratja más nem lehet, mint hogy ezideig félretett, de soha el nem érhető, soha meg nem semmisíthető magyar alkotmánynak visszaállítása által a nemzetet megnyugtani, a kölcsönös bizodalmat, mit a lefolyt 12 évnek szomorú eseményei annyira megingattak, ismét helyreállítani.

De hűtelenek volnánk az alkotmányosság elvéhez, eltérnénk a Sanctio Pragmatica alapeszméjétől, ha nem ragaszkodnánk törvényeinkhez s azoknak szoros megtartását pontos teljesítését nem sürgetnénk a jognak és igazságnak minden fegyverével.

Önmaguk a Fejedelmek sem bízhatnak oly népben, mely könnyen felejtí elvesztett szabadságát, könnyen változtatja ősi alkotmányát, hamar megnyugszik a vak eset játékain és csakhamar beletalálja magát minden viszonyba, mit a körülmények reá kényszerítenek. Amely nép sorsát, helyzetét, alkotmányát, intézményeit könnyű szerrel cserélgeti, az urat is hamar cserél.

Az 1848-i törvények alkotmányszerűleg lőnek alkotva s nincsenek mai napig alkotmányszerűleg eltörülve ; mi tehát úgyis, mint egyes polgárok, úgy is mint törvényhatóság, kötelesek vagyunk azokat tisztelni, teljesen jogérvényeseknek tekinteni, mindaddig, míg a nemzet és a koronás Fejedelem egyesült akarata országgyűlésileg azokban változtatást nem tesz.

Mi nem akarjuk jogainkat a törvény korlátain túl terjeszteni ; ezt cselekednők pedig, ha azon hatalmat, mely a nemzetet és koronás fejedelmet együtt illeti, mint törvényhatóság akarnók gyakorolni azáltal, hogy a még jogilag fennálló és országgyűlésileg meg nem szüntetett törvények ellen cselekednénk.

Kik azok és vannak-e olyanok, kik a birodalom ellenségeivel szövetekezve az állam ellen vétkes merényleteket terveznek? — azt mi nem tudhatjuk, képviselőtestületünk tagjai között ilyenek nincsenek. Azon honfiak közül pedig, kik politikai multjuk miatt még most is száműzetve külföldön tartózkodnak, ha választottunk volna is valakit képviselőtestületünk tagjává, azt kétségtelenül azon reményben tevénk vala, hogy a magyar alkotmánynak visszaállítása megnyitja egyszersmind hazánk határait mindazoknak, kiket az idegen bíróságok által idegen törvény szerint hozott alkotmányellenes ítéletek kényszerítettek a távozásra. E reményünk minél előbbi valósulása bizalmatgerjesztő záloga leend az alkotmányosság visszaállítása iránti komoly szándéknak, meghiusulása ellenben könnyen káros kétkedést szülhetne a nemzetben.

A közadót illetőleg, épen azért, mert köztörvényhatósági állásunkban nemcsak alkotmányos jogaink, de alkotmányos kötelességeink is vannak, épen azért, mert mi, mint köztörvényhatóság örei és kezelői vagyunk azon jogok-

nak, melyeket az alkotmány a népnek biztosított, csak azt tehetjük, mit e részben a törvény enged és parancsol. Alkotmányos országban az adónak minden nemei csak a nemzet beleegyezésével jogszerűek, mi tehát csak azon adónak jogszerűségében nyugodhatunk meg, mit az országgyűlés megállapít vagy elfogad. A jelenlegi adónak, mint országgyűlésen kívülinek, jogosságát nem lehet elismerni, a törvény tiltja. Erő és hatalom ellen a mi fegyverünk igazság és törvény, miket az erő és hatalom sérthet vagy mellőzhet, de jogszerűleg meg nem semmisíthet.

A törvénykezés visszaállítására nézve be akarjuk várni az Ország Bírója és illetőleg a Hétszemélyes Tábla által teendő javaslatokat, mint ideiglenes intézkedéseket, főkép azért, hogy a törvénykezésre nézve egyformaság legyen a hazában, mit egyébként a törvényhatóságnak sokban egymástól eltérő nézetei miatt elérni alig lehetne, de várakozásunkat azon bizalom és kívánathoz kötjük, hogy az ország alkotmányos jogai a törvénykezésre nézve is a magánjogviszonyok megzavarása nélkül minél előbb vissza fognak állíttatni.

Az 1848-i törvényeknek újabb átvizsgálása, illetőleg módosítása nézetünk szerint is az országgyűlés köréhez tartozik, de épen azért, mi köztörvényhatósági állásunkban egyoldalúlag azoknak bármily mellőzésében vagy megszegésében meg nem nyugodhatunk. Azon törvényeket a jövő országgyűlésen nem szükséges alkotni, mert már megvannak s jogilag fennállanak; célszerű leend talán azokat újra átvizsgálni, talán némely részben módosítani, amennyiben vagy nem eléggé határozott vagy csak ideiglenes rendelkezést tartalmaznak, javítani is, de mindaddig, míg ez nem történik, kötelességünk azok fennálló rendeletéhez ragaszkodni. Ismételjük azonban itt is, hogy a mi fegyverünk nem erőszak, hanem igazság és törvény.

Mindezeket a legmélyebb tisztelettel és őszinteséggel előadni a törvény és alkotmányos állásunk teszi kötelességünkkel, meg vagyunk győződve, hogy Felséged, ki alkotmányos úton akarja a nemzet bizalmát, teljes megnyugtatót elérni, e kötelességünk teljesítését, az alkotmányos őszinte szót nem fogja túlcsapongásnak tekinthetni.

Fontos és nehéz feladatok várnak a közelgő országgyűlésre, oly feladatok, melyeknek elhibázott megoldása végtelen bonyodalmakba vezethet, veszélyt hozhat hazánkra; higgadt és nyugodt kedélyállapot, a helyzet nehézségeit méltányló óvatosság, egymást értő és a félreértéseket eltávolító kölcsönös bizalom szükséges e nehéz munkához.

Mindez pedig csak úgy remélhető, ha minden ok, minden ürügy gondosan mellőztetik, mi félreértésre, bizalmatlanságra vezethetne. A legszentebb erekyénk, az ősi alkotmány meg nem támadtathatik, legforróbb érzelmünk, a honszeretet, mellyel hazánk szabadságához és alkotmányos önállóságához ragaszkodunk, nekünk vétkül nem tulajdoníttathatik, tőlünk oly cselek-

mények vagy mulasztások nem követeltethetnek, melyek által a törvények önérzelmekkel és legszentebb kötelességeinkkel jönnek ellenkezésbe.

Ily módon és csak ilyen módon lehető a hon fönntartása és — ha Isten engedi — fölvirágzása.«

Buda közgyűlése február 18-án hasonló *feliratot* határozott.

Március 23-án választották meg az általános tisztújítással, vagyis a régi eljárás szerint az összes választók szavazásával a *pesti* főtisztviselőket.

2899 szavazatból a *főpolgármesteri* állásnál 2860 esett Rottenbiller-re (Havas Ignác dr. 34, Hajnik Pál 5 szó); *főkapitány* lett Thaisz Elek (2297); *alpolgármester*: Ságody Sándor (2157; ellenfél Kerékjártó Alajos Árpád 708 szavazatot kapott); közigazgatási *főjegyző*: Királyi Pál; törvényszéki *főjegyző*: Nagy Károly; *főügyész*: Thanhoffer Pál; *főorvos*: dr. Flór Ferenc; *főmérnök*: Szurmák Pál; *főszámvevő*: Krausz József.

A régi rend szerint ezután következett a *városi képviselőtestület* megválasztása az összes választók által, még pedig 1861. április 2-án.

Beadatott 2679 hitelesített szavazat. Megválasztottak: gróf Károlyi György (2651), Lónyay Menyhért (2650), báró Eötvös József (2649), Gorove István, gróf Teleky László (2649), Grabovszky György, báró Kemény Zsigmond, Hajnik Pál, Székács József, Kölber Károly, Lukács Móric, Deák Ferenc (2644), Heckenast Gusztáv, Lutzenbacher János, Mannó István, Török Pál, Vecsei Sándor, Hajós József, Jókai Mór (2640), báró Prónay Gábor, Fröhlich Frigyes, Nádosy István, Jálits Ferenc, báró Podmaniczky János, gróf Festetics Ágost, Tóth Lőrinc, Kajdán Miklós, Nyáry Pál (2653), Jozipovics Szilárd, Kiner József, Szauer Ignác, Zsivora György, Bugát Pál, Schimmer György, Kunig József, báró Podmaniczky László, Sztányi Ullmann Adolf, Fuchs Rudolf, Simoncsics Alajos, Koppély Fülöp, Walthier Antal, Wodianer Albert, Gschwindt Mihály, Heinrich Alajos, Barkasi Imre, Pauler Tivadar, Pólya József, Burgstaller József, Windisch Ferenc, Déry Mihály, Széher Mihály, Preuszner József, Stork Ferenc, Molnár József mézáros, Perger Ignác, Wimmer Antal, Keller János mézáros, Grosz Ferenc orvos, Szilágyi István, Radocsa Ferenc, Deák József, Havas Ignác, Linhard Jakab, Kiss Károly timár, Windtner János, Prückler Ignác, Lyka Anasztáz, Srányi János, Stróhoffer István ács, Beliczay Imre, Medecz József, Staffenberger István (2594), Kurz Károly, Balassa János, Kochmeister Frigyes, Rombach Géza, Röck Szilárd (2585), Sebastiani Frigyes, Hariss Sándor, idősebb Wagner János, Szántóffy Antal, Némethy János, Westermaier József, Polgár Mihály, Ledniczky Mihály, Trifonovits János, Kocsis Mátyás, Felbert István, Nagy Pál, Czettner Károly, Ébner Fidél, Burján János, Ballagi Mór, Klenovits György, Vezérle János, Stuppa György, Ráth Károly ügyvéd, (a későbbi főpolgármester) (2543), Farkas Mihály, Balassa István, Becker Károly, Lángh Ignác, Gönczy Pál, Asztalos

Károly, Freiszleder Ferenc, Szentiványi Károly, gróf Nádasdy Lipót, Ráth József, Wagner Károly szappanos, Szigligeti Ede, Baár János, Károlyi István, Vághy Károly, Galgóczy Károly, Vidats János, Keszt Mihály, Rumplesz Mihály, Tüköri Sándor, Klempa Simon, Almai Rudolf, Szalay László, Ferenczy János, Kapczy Tamás, Bókay János, Scherenhofer Károly, Török József, Neuhofer János, Mórocz István, Steindl Ferenc, Possert Lajos, Oszvald Antal, Auspitz Antal, Merényi Henrik, idősebb Sárvári Ferenc, Strohmayer Ferenc, Ney Ferenc, Érkövy Adolf, Poór Imre, Úrházy György, Cséry Lajos, Röck Henrik, Storcz József, Weiss Bernát, Halász Geyza, Simigh István, Szacelláry György, Aebly Adolf, Ruszter György, Szathmáry Lajos, Kléh István (2092), Tóth Gáspár, Szilágyi Virgil, Henszelmann Imre, Eckel Venczel, Szathmáry Mihály, Clark Ádám (2003), Marschalkó János, Hild József, Hantzenberger Ferenc, Zsigmondy Vilmos, Kaiser J. E., Kijátz Ignác, Sutrell Ferenc, Ludwigh János, Szabó Pál, Bene Ferenc, Grossinger György, Walther Gyula, Breitner Antal, Fekete László, Sujánszky Antal, Giczey Samu, Julier János Mihály, Wieser Ferdinánd, Balogh János, Aul József, Kováts Sebestyén Endre, Dobos Ferenc, Bayer Márton, Barabás Miklós, Kocsis Ignác, Fényes Elek, Dunajszki László, Benkhard János, Fuchs Gusztáv, Batizfalvy Samu, Fuchs Ignác, Lumnitzer Sándor, Hettinger Mátyás, Banker György, Feldhoffer Imre, Dománszky Ferenc, Schmidlechner György, Mladenits János, Wind Mihály, Woisch Ede, Breuer Károly, Áts Lajos, Dümmerling Antal, Steiner József, Zettner Ede, Kál Mátyás, ifjabb Csicsmanszai Pál, Kózer József, Sinkovics Mihály, Krumpholz Mihály, Schuster János festékkereskedő, Horváth Gáspár, idősebb Gieszriegl József, Miksics Károly, Petrényi Tamás, Lipthay János cipész, Németh Samu, Klenovits Ferenc, Egressy Gábor, Érdy (Lutzenbacher) János, Karczag Ferenc, Kosztka János, Zsigmondy Pál, Várady Károly, Halványi János, Peregrényi Elek, Halbauer Nándor, Hasenauer Ottó, Ráth Károly házbirtokos, Szigethy Mihály, Egyed Mihály, Kádas Rudolf, Rusztik József, Marikovszky József, Blazsovcics Antal, Dankos Ferenc, Fodor István, Telepy Károly, Molnár András, Hoepfner György, Mennich Sebestyén, Szabó Alajos, Török János, Pusztovnik Márton, Rakovszky Károly, Besze János, Fock Ferenc, Strommer Ferenc, Ertl Károly, Guróvics Tamás, Bodnár József, Elsaszer Ferenc, Bölcskövy Dániel, Gerstenbrein György, Szabek István, Kozmovszky Antal, Szvetenay Márton, Winter Alajos, Massanek Mátyás, Schmalcz Károly, Stahl István, Fabesch Márton, Schröger Pál, Melhiel György, Baráth Károly, Neugebauer József, Bengyel György, Frohner János, Szónoky János, Wagner András orvos, Wagner János orvos, Piatnik Ferenc, Kern Ferenc, Prohászka Endre, Rohr Antal, Fliegler János, Brodmann Antal, Márkus Gyula, Seip Péter, Józsa Ferenc, Simon Flórent, Purmann József, Schmelek Mátyás, Reményi Ede, Wallenfeld

Károly, Lendvay Márton, Gyarmathy György, Bárány Nándor, Miksits Imre, Keppel György, Farkas János, Tessényi József, Plan Gyula és legkevesebb (1169) szavazattal Korcsák József.

Külföldi nevezetes férfiak, külföldön tartózkodó hazánkiai (az ú. n. emigránsok) közül, *tiszteletszavazatokban*¹⁾ a többek között a következők részesültek: Asboth Lajos, gróf Bethlen Gergely, Csernátony Lajos, Cavour, Cialdini, Figyelmessy ezredes, *Garibaldi*, Horváth Mihály, Irányi Dániel, *Kossuth Lajos* (976), Klapka, Kmetty, *III. Napoleon császár* (213), Napoleon herceg, Perczel Mór, *Türr tábornok* (835), Vetter tábornok, *Victor Emanuel Károly* (183), Vukovics Sebő, Wincke porosz parlamenti tag, Xantus János.

A szavazatszedő bizottmánynak összesen 771.110 szavazatot kellett összeszámolni.

4. Pest-Buda ellenzéki állásfoglalásai és a kormány visszatorlása. A provizórium alatt. A kiegyezés felé.

Mihelyt az ország az 1860. évtől több bátorságot, szabadabb lélekzetet vett: politikai megnyilatkozása is hasonló lett az 1848. évi szabad mozgáshoz. A különbség csak az, hogy mostani manifesztációit — bár jogos és törvényes formák között, a Deák magasztos stílusában történtek — felülről épűgy siettek elfojtani, mintha egyértelműek voltak volna a titkon folyton felburjánzó összeesküvésekkel.

Ebben az általános keretben ugyancsak meglepetéssel látjuk a két főváros megváltozott magatartását. Az abszolutizmus első évtizedében minden autonómiától megfosztva, mukkanni sem mertek, hacsak nem felsőbb megrendelésre, mint helyeslést bólintgatók. Most, mikor az a csalóka délibáb tűnt fel a látóhatáron, hogy 48-as alkotmányos szabadságuk hamarosan visszaáll, egyszerre visszakapták lendületüket, bátorságukat. (Persze már nem a régi, »gutgesinnt« garnitúra szerepelt a két városházán.) A 48-ból átszármazott hazafiak és új társaik férfiasan mellészegődtek Deáknak s az országgyűlésnek, tehát az ő álláspontjuk sem lehetett lényegileg más, mint ellenzéki. Természetes, hogy sorsuk is ugyanaz lett, mint az országgyűlésnek. Az abszolutizmus felfüggesztette, majd feloszlatta hazafias közgyűlésüket, tanácsukat, perbefogta a város »pennáját«, Királyi Pált. S újból beköszöntött a néma csend s a passzivitás, a kezdeményezésnélküli, politika-mentes, meghunyászkodó, kinevezett választópolgárokból álló városképviselet és közigazgatás szárazmalma — egész 1865-ig, a nemzeti megújhódásig.

A következőkben közlünk néhány jellemző hazafias manifesztációt. És közöljük a felülről válaszoló repressziókat.

¹⁾ Az emigránsokra s a külpolitikai ellenfelekre való szavazásban az uralkodó és a kormány illetlen tüntetést látott s ezért rosszalását is fejezte ki.

Dedk ünneplése.

Pest 1861. évi május hó 31-én közgyűlésileg *ünneplelte Dedk Ferencet* és kijelentette, amit már korábban Vas megye levelének tárgyalása alkalmával megtett, hogy a nagyérdemű hazafi politikai működése és buzgótsága iránt, miként akkor, midőn őt közönségének összhangú akaratnyilvánítása alapján városképviseleti testületébe iktatta, majd első választókerületének országgyűlési képviselőjévé egyhangúlag megválasztá, a legőszintébb méltánylását és szilárd bizalmát tanusította, úgy most, midőn a kitűnő jelességű hazafi, kihez hasonlót Isten csak korszakonkint, áldásának jeléül, szokott a nemzeteknek adni, honpolgári bokros érdemeit a törvényhozói nehéz pályán új, s a nemzet történelmében a legjelesebbek közt tündöklendő szerzeménnyel gazdagítá, bizalmának nyilatkozatával s erkölcsi támogatásának odaígéréssel jutalmazva, ezt jegyzőkönyvébe maradandó emlékül iktattatni határozta.

Pest város jún. 8-i kérvénye a nemzet képviselőházához.¹⁾

Tisztelt Képviselőház!

Az önkényes hatalomnak hazánkon és nemzetünkön tizenkét hosszú éven át korlátlanul gyakorolt zsarolásai az október 20-i császári ígéret után is nemcsak hogy nem szűnnek, sőt inkább azok a vérlázító visszaéléseknek, minden emberi és polgári jogot vakmerően bántalmazó lealázásának újabb korszakát nyiták meg azáltal, hogy alkotmányos országban, ősi törvények érvénye mellett, alkotmányos országgyűlés jelenlétében, alkotmányos helyhatóságok tetteles működése közben a zsarnokság szolgálai által kivetett *önkéntes adónak behajtása* nevezete alatt magánosokon és közhatóságokon *jegyveres erőszakot* követnek el.

E bűnös merénynak embertelen kísérleteit az ország több vidékéről jelenték már, melyeknek hallására nemcsak a hazafi kebel lobbanhat méltó bosszankodásra, hogy épen hazánk földje választatott éhes bérencek szabad és büntetlen lakmározásának kedvenc konyhájául — de az embernek sokat megbocsátani képes türelme is mintegy szakadozni érzi azon szálakat, melyek a keserű megpróbáltatás sajgó napjait a szenvedő magatartás oly szép erkölcsi diadalával állották ki.

Habár a végvonaglásában behúnyt szemmel szertekapkodó abszolút hatalomról lehetetlen föltennünk, hogy tisztelettel tudna lenni valami olyan iránt, mi egy nemzet államéletének, nemzeti jogainak ad kifejezést, mindazáltal a hagyományos jog, igazság és törvény iránti velünk született kegye-

¹⁾ Királyi Pál élestoplú fogalmazásában, mely perbefogását vonta maga után, a Pesti Naplóban közzétett szöveg.

letnél fogva erőlködtünk föltenni azt, hogy a zsarnokok, ha egyebet nem, de legalább tisztelni fogják a damoklesi kardot, mely fejeik felett a megingatott türelem szakadozó szálán függ, s kímélni fogják erőszakos látogatásuktól a várost, melynek kebelébe a fejedelem azon országgyűlést hívta össze, melynek egyik sarkalatos joga a koronázás mellett az ország anyagi szükségének fedezéséről s így az országos adónak kivetéséről és bahajtásáról is rendelkezni s melynek tagjait szentesített törvényeink, de minden népnél bevett szokások is, *salvus conductus*-sal tisztelnek meg.

Ezen erőltetett föltevésünkben is csalódnunk kellett, újra is és még erősebben meggyőződünk arról, hogy azon kormány, mely 12 esztendőn át mesterségesen keresett eszközökkel is az emberben jogát, jogában igazságát és mindkettőben vagyonát, erszényét, szabad érzületét következetesen üldözné, ugyanaz a 13-ik esztendőben, mely számot pedig a müzulmán előítélet is fordulati pontnak tart, megtérni nem fog, meg nem térhet, mert ehhez hajlandóság a jóra, fogékonyság az igazra, más szóval eszélyes öntagadás, egy bizonyos fokig a megszokott jogtipró hatalomról lemondás kívánatik — vagyis oly kellékek, minőkről hatalom Sulla ideje óta még példát nem adott.

A helybeli császári adóbizottmány városhatóságunknál is bejelenté folyó év május hó 29-én kelt levelében a keresztény tatárjárás megkezdését, bejelenté, hogy úgy a mult évi hátralékokat, valamint a folyó évi járulékokat is szívesen fogadja azoktól, kik elég gyengék lennének azokat nekik beszolgáltatni; a vonakodók vagy késkedők fegyveres látogatókkal fenyegettetnek.

A bejelentés fölemlítésével egyéb iránt a magyar tisztelt képviselőházzal csak azt tudattuk, mi az ország minden vidékéről, hol ezen újabb korig Carafák megtelepedtek, jelentve van. Azonban ezúttal is bizalmas fölszólalásunknak van egy más adatkája is, minővel tán ezen adóhadjárat története egyebütt még nem szolgált.

(Ezután a közgyűlés vázolja jótékony intézeteinek kegyeletes szerepét és azután fölpanaszolja):

A császári adóbizottmánynak legújabb föllépése a magánosok erszénye mellett *ezen intézeteink megrablásával* is fenyegetődzik, midőn tőlünk ezen intézetek (nyugdijalap, tűzoltópénztár, kórház, nőegylet, szegényápoloda, József-fiúárvaház, stb.) után 1713 forint 28 krajcár három évnegyedi adóhátralékot követel, ehhez járul még, hogy jövedelmi és úrbér-kárpótlási adó fejében 34.215 forint 64.5 krajcárt készül erőszakosan végrehajtani akkor, *midőn városunknak közel másfélmillió forintba rúgó követelése van a kincstártól* s ebből egy rész olyan, mely államkötvényekben van kiállítva, de az azok után járó, az adós által önhatalmúlag megállapított kamatok fizetését, mint bevallott egyenes adósságától is megtagadta, azokat folyó évi április hó óta tetteleg meg is szüntette.

Ha ezen, jóra való kormányról alig föltehető igazságtalansághoz még hozzáteesszük, hogy fővárosunk a császári adópénztárt a *befolyt 12 év alatt 13,037.153 forint 70 krajcár összeggel gazdagítá, miről senki se számolt*, ha hozzávesszük, hogy ugyanazon idő alatt *fővárosunk fekvő vagyonából az abszolút hatalom lebegő pajzsa alatt annak zsoldosai 347.027 forint 56 krajcárnyi értéket tékoztak el örök áron s e mellett a városi közönség terhére még 37.347 forint 60 krajcár egyenes adósságot hagytak hátra*, valóban nehéz visszafajtani az óhajtatást, hogy Isten olvassa már meg napjait az oly kormány-nak, mely a szegény és becsületes adós számára börtönöket tud építeni és fenntartani, míg a maga adósságának fizetését egyenesen megtagadja, mely a néha kényszerűségből apróbb tolvaajságra vetemülteket bírói és rendőri üldözés alá tudja helyezni, de az ő nevében erőszakoskodókat törvényen és ítéleten felül emeli; az Isten könnyítse meg ágya szalmáját oly rendszernek, mely a hajdan gazdag országban a közös jólétet kiirtva, annak helyén a szolgák és koldusok számát szaporítja.

Nem akarva a mélyen tisztelt Ház nagybecsű figyelmét a bécsi kormány Istent és embert bántó igaztalanságainak fölemlegetésével tovább fárasztani, érveinket azon tiszteletteljes kérésünkkel rekesztjük be, méltóztassék souverain hatalmi magas állásánál fogva odahatni, hogy végre muljék el tőlünk a pohár s új városi hatóságunk, mint annak egyes polgárai és jótékony intézetei az 1849. óta szokásossá lett zsarolásoktól megmentessenek.

Kelt Pesten, 1861. június hó 8-án tartott közgyűléséből.

Jegyzette: *Királyi Pál*

Pest város közönsége.

főjegyző.

Erre nemsokára lecsapott a felsőbbség villáma: *a királyi helytartó-tanács június 22-én Pest város hatóságához intézett rendelete.*

»A város közönsége folyó évi június hó 8-án tartott közgyűlésében az ország képviselőházához egy kérvény benyújtását határozá el, melynek a hirlapok útján közhírré tett tartalma a Felséges Uralkodóház, valamint Őfelsége kormánya, sőt hadserege ellen is intézett izgató és sértő rágalmakat halmozva, a város lakói és egyes osztályai között oly ingerült állapotot idézett elő, hogy azt a kormányhatalom hallgatással immár nem mellőzheti.

Őfelsége eddigelé a törvényhatóságoknak hasonló fölszólamlásaik irányában kimeríthetetlen türelmet, Magyarország népeinek jobbagyi hűsége iránti törhetetlen bizalmat tanúsítani méltóztatott.

Mindazonáltal a rendezett alkotmányyszerű állapotok előállítása iránti szilárd szándékában abbeli legfelsőbb meggyőződését nyilvánítani kegyeskedett, hogy a szabadság hasonló kifakadásai magának a törvényes szabadságnak érdekében tovább meg nem szenvedtethetnek. Ugyanazért

Ő császári királyi apostoli Felségének folyó hó 14-én és 19-én 8125 és 8407 számok alatt kegyelmes királyi rendeletekkel tudatott határozata és ismételt legfelsőbb parancsa nyomán kebelbeli és udvari tanácsos *Havas József úr*, egyúttal királyi biztos úr kiküldetik avégett, hogy a kérdéses határozat keletkezésének körülményeiről, s különösen a fentebbi határozatban foglalt merész és sértő kitételek iránt beható vizsgálatot haladéék nélkül eszközölven, ebbeli eljárásának eredményéről ide a legrövidebb idő alatt jelentést tegyen.

Minélfogva a város közönségének meghagyatik, hogy a kirendelt királyi biztos iránt tartozó tisztelettel és engedelmességgel viseltetni, ezen eljárásában ötét gyámolítani és egész működését hivatalos készséggel előmozdítani kötelességének ismerje.

Kelt Budán, stb.

Mayláth György m. k.

Jakab István m. k.

Apt Kamill m. k.»

Pest közgyűlése erre június hó 22-én a következő határozatot hozta:

»Pest város hatósága magát az 1848-i törvények alapján és értelmében szervezven, minden oly intézkedések ellen, melyek nem az 1848-i törvények alapján létrejött bármely közigazgatási felsőbb vagy alsóbb hatóságok által foganatosíttatni céloztatnak, *ünnepélyes óvást* kénytelen kinyilatkoztatni. Midőn tehát Pest város hatósága a felolvasott és nem a kérdésben forgó kérvény eredeti szövegére, hanem a hirlapilag közzétett tartalomra alapított helytartósági intézvény ellen, melyben a hatóság kérvényének némely egyes kitételei már törvényes vizsgálat előtt felségsértésnek és rágalomnak ismeretnek, közjogi szempontból, de különösen az 1848-i törvények alapján ünnepélyes óvást tesz, ugyanakkor épen azon ünnepélyességgel és komolysággal kijelenti, miszerint tetteiért és hatósági eljárásaiért csak az 1848-i törvények szerint alakult törvényes felsőbb hatóságok irányában hiszi magát felelősségre kötelezettnek; kijelenti továbbá azt, hogy föntemlített kérvénye a hirlapilag hibásan közölt szöveggel szószerint nem egyező és hogy ezen kérvénynek tényeken és adatokon alapuló hazafiúi fájdalommal őszintén indokolt egyes kitételeiben a fölséges uralkodóházat, melyről kérvényünkben említés sincs, sérteni vagy bárkit is rágalmazni nem volt, nem is lehetett szándékban. Azon állítás pedig, mintha a neheztelt fölírás városunk lakosságánál és egyes osztályainál ingerültséget szült volna, tévesnek nyilváníttatik.

És valaminthogy a közgyűlés a helytartótanácsi intézvény e részbeni kitétele ellen határozottan tiltakozik, úgyszintén azon határozottsággal kijelentendőnek tartja azt is, miszerint Ő felsége hadseregét avagy annak egyes osztályait izgatólag és rágalmazólag sérteni akarátában nem állott és

nem is sértette, miként ezt Pest város hatósága már folyó hó 18-án tartott közgyűlése határozatában világosan kinyilatkoztatta; a birodalmi kormány-
nak törvényeinkbe ütköző intézkedései ellen pedig illető helyen emelt igaz-
ságos panaszainkkal azt nem sérteni, hanem sérelmeink orvoslását
keresni akartuk.

Ezek szerint nem lehetvén e hatóságnak, tehát az adó tárgyában hozott
határozatának is, egyéb célja, mint az, hogy addig is, míg Ő felsége a nemzet
osztatlan kívánsághoz képest az 1848-i törvényeket helyreállítaná, ezek
iránti tántoríthatatlan ragaszkodásunk és megdöntetlen jogunk minden
előforduló esetén kifejeztessék, a hatóság kijelenti még azt is, hogy
tényleges ellenszegülés a fönnálló hatalom irányában csak megkísér-
teni sem akarhatván, *a kiküldött királyi biztos úr vizsgálati eljárását a*
nehéztelt folyamodás keletkezésére nézve gátolni nemcsak nem akarja, sőt
hogy az állítólag fölingerelt hadsereg is meggyőződhessek, miszerint
komoly intézkedésekre egy hirlapi közlés nem elegendő, minden alkot-
mányos úton és módon működő királyi biztos úrtól a szükséges adatokat
meg nem vonandja.

Egyéb iránt, amennyiben a királyi biztos úr működését netán a köz-
gyűlésben célozná eszközzésbe venni, a hatóság kötelességének ismeri előre
kijelenteni, miszerint ez esetben a törvények által neki engedett *hatóság*
működésében a biztos jelenlétében magát meggátoltnak tartja, azoknál fogva
addigi hatósági működését jűggőben tartandja.

Végre mindezekről az ország képviselőháza egy kérvényben értesíttetni
határoztatik.«

A június 25-i pesti közgyűlés a *gyengélkedő* Rottenbiller Lipót főpolgár-
mester helyettesül Kerékjártó Alajost másodszori 54 szavazattal Ságody
Lajos alpolgármester ellenében 9 szótöbbséggel helyettes polgármesternek
megválasztotta. Déli 12 órakor *megérkezett Havas József* császári királyi
biztos, egy társával a vizsgálatra. A gyűlésben elnöklő *Horváth Károly* főbíró
a gyűlést azonnal eloszlatta s a biztosnak elnöki helyét átengedte. Amidőn a
teremben zúgás, többszörös »menjünk haza« kiáltás támadt, a főbíró oda
nyilatkozott, hogy akinek tetszik, menjen haza, de ő állva a biztos mellett
marad. Erre a biztos Mayláthtól nyert megbízólevelét felolvasta. Horváth
Károly a város nevében megígérte neki, hogy parancsára a vizsgálathoz
szükséges segítséggel kész szolgálni, mire »Ő méltósága több bizottmányi tag-
tól kapott nyájas mosoly, még nyájasabb kézszóritás után eltávozott, az
egyszer feloszlott gyűlés tovább folytatott.«

(A Pesti Napló 1861. június hó 26-i számának híradása.)

A közbejött nyári szünet után az események gyorsan gördültek a
lejtőn lefelé.

A császár július 21-én kedvezőtlen válaszeíratot adott az országgyűlés június 30-i feliratára s kijelentette, minthogy álláspontját nem fogadták el, a koronázás és hitlevél további tárgyalásába nem bocsátkozhatik. Az országgyűlés erre Deák javaslatára újabb feliratot intézett az uralkodóhoz, aki válaszul augusztus 22-én feloszlatta az országgyűlést gróf Haller tábornok által. Ez ellen, Deák indítványára ünnepélyes óvást emeltek.

Ezt az óvást Pest és Buda a magukévá tették.

Erre a helytartótanács szeptember 2-án 50.929. sz. a. leírt: Minthogy óvásával a város hatósága törvényes hatáskörét túllépte s a királyi jogokat megsértette: Ő felsége augusztus 29-én kelt 12.222 sz. elhatározásával ezen végzés azonnali megsemmisítését s a városi bizottságnak haladéktalan felfüggesztését s minden további tárgyalásnak az elnök felelőssége alatt szigorú eltiltását rendelte el. A parancs foganatosítására s a további intézkedésekre Koller Ferenc, kir. személyes táblai ülnök, mint királyi biztos kapott ki-küldetést.

Mielőtt Koller a parancsot foganatosította volna, a pesti közgyűlés augusztus 31-én még összeült s hosszasan tiltakozott. A feloszlítás esetére pedig a tisztikart utasította, hogy megmaradjon s hivatalos kötelességeit pontosan teljesítse mindaddig, míg a hivatalnokok tisztállomásaikról vagy erőhatalommal le nem szoríttatnak, vagy míg hivataloskodásuk a hazafisággal, becsülettel, az alkotmány és törvényeink rendeletei iránt érületükkel ellentétbe nem hozatnék. De Pest város vagyonát és jogait illető minden eljárásukért, tetteikért és intézkedéseikért vagyonukkal és személyükkel felelősek.

»Ezen felfüggesztési vagy feloszlítási esetben tekintettel az 1848: 23. törvényre, mely a tanácsot kisgyűlési hatáskörrel ruházza fel, *felhatalmaztatik még ezen határozat erejénél fogva a tisztikar, hogy a két tanács, a közigazgatási és törvényszéki együttvéve, azon tisztviselőkkel, kik hivatalaikra a közönség által választattak meg, magát közgyűlésnek tekinthetvén, közgyűlést illető teendőket végezhet, mégis annak fenntartásával, hogy az ilyen közgyűléseken közjogi kérdések és ügyek nem lesznek tárgyalhatók.*«

»Végül kijelenti a közgyűlés abbéli reményét az egyes képviselőtagokat illetőleg, miszerint ezek a hatóság felfüggesztése vagy feloszlítása esetében sem tekinthetvén magukat másnak, mint Pest város olyan polgárainak, kiket polgártársaik bizalmukra méltattak: ezen bizalomnak továbbra is megfelelve, azon állandó bizottmányokban, hová kinevezve vannak, szorgalmasan megjelenni s e város javát és érdekeit tehetségük és erejük szerint előmozdítani, valamint az így magára hagyott tisztikarnak erkölcsi támogatást nyújtani fognak.»

»A közgyűlés e határozatának megállapításával egyszersmind kijelenti : hogy jöjjön minnek jönnie kell, ő alkotmányunk szelleméből és törvényeink értelméből folyó kötelességét teljesíti.«

Buda szeptember 18-i közgyűlésében lényegileg azonos határozatot hozott.

Erre Koller szeptember 4-én feloszlatta Pest és Buda közgyűléseit. Ezek a »Szózat« éneklése mellett oszlottak el.

A *pesti tanács* október 30-áig tartott ki helyén s ekkor visszalépett. A helytartótanács november 8-án kötelezte a tisztviselőket, hogy további intézkedésig pontosan helyükön működjenek.

November 21-én már új, *kinevezett tanács* lépett a régi, alkotmányos testületek helyére.

Pesten a jól ismert *Krászonyi József*, Budán *Paulovits László* lett polgármester. A pesti tanács kinevezett tagjai még : Ságody Sándor alpolgármester, Makovitz Ede és Bizenti Frigyes főjegyzők, Gamperl, Alkér, Feszl, Egri, Hamza, Gratzner tanácsnokok. (Kada Mihály későbbi alpolgármester, jegyző.) A törvényszék tanácsnokai : Madedl, Tölgyesy, Nagy Károly, Heller, Szelke, Márík, Péterfy, Szloboda, Popovics, Schuberth.

*

Az abszolutizmus által kinevezett városvezetőség 1865. októberéig maradt meg Pesten és Budán is. Ezután újra felderült az alkotmányosság hajnala, Rottenbiller és társai visszatértek.

1866. január 20-án az uralkodó kegye már látható jelekben nyilvánult Pestváros iránt. Az egykori 48-as vezér, Rottenbiller Lipót megkapja a Ferencz József-rend középkeresztjét, Thaisz Elek főkapitány s Vecsey Sándor, a polgári választmány alelnöke a Ferencz József-rend kiskeresztjét, Havas Ignác, a választmány elnöke a III. oszt. vaskoronarendet.

Ugyanakkor az uralkodópár, pest-budai látogatásakor, résztvesz a polgári bálon ; I. Ferencz József magyar lovastábornoki egyenruhában, Erzsébet fekete bársony Kazinczy-atillában. Rottenbiller üdvözli őket s hangsúlyozza, hogy a felséges asszony a »hazai nyelvnek bámulatosa gyors elsajátítása révén a nemzet iránti rokonszenvét ékesen tanúsította«, amit a nemzet szívből viszonz.

Az összeforrás egyre szorosabb lett.

Az Andrássy-minisztérium kinevezése betetőzte ezt és Wenckheim Béla belügyminiszter 1867. évi április hó 11-én kelt leirata a két fővárost is teljesen visszahelyezte alkotmányos jogállásába, amely az 1861-i állásponton alapul. Ez viszont tudvalevőleg 1848-at mondta ki kiindulási pontjának.

A két főváros szervezete azontúl lényegileg nem változott az 1872. évi XXXVI. t.-c. azaz a fővárosi egyesítési törvény életbeléptetéséig.

III. Közigazgatási mozzanatok. 1860—1865.

1. Szervezés.

Bach Sándor birodalmi belügyminiszter, a nagy rendeletgyáros¹⁾, az 1859. április 21-én bekövetkezett hadiállapot előtt 2 nappal és bukása előtt 4 hónappal adatta ki a császárral a 346 §-t tartalmazó *községi törvényt* az egész monarchiára kiterjedő érvénnyel (a Lombard-velencei terület és a határörvidék kivételével). A pátens a Reichsgesetz- und Verordnungsblatt 1859. évi 95. számában jelent meg. A Pesti Napló június 12-én kezdi ismertetni és július 29-én fejezi be sok folytatásra terjedő ismeretetését. Egyszersmind kritikát is fűz hozzá, amelynek főbb pontjai a következők: A meglehetősen széles alapra fektetett aktív választói jogot illuzóriussá teszi az, hogy a városi tanács s a választmány tagjainak megválasztása felsőbb *megerősítést* igényel és ismételt visszautasítás esetében *kinevezésnek* van helye. A törvényhatósági jogú városok polgármesterét meg már épenséggel — bár hármaskijelölés alapján — a császár, illetve kormány nevezi ki. A választások kúriákban (külön a földbirtokosok, külön az iparosok, kereskedők és külön a többi foglalkozások csoportjaiban történik, ami által a társadalmi osztályok válnak a községi élet alapjává is. A városi tanácsot a birodalmi belügyminiszter — ha szükségét látja — fel is oszlathatja. Annak tanácskozásaiból — ünnepi alkalmakat kivéve — a *nyilvánosság ki van zárva*. Végül a Pesti Napló megjegyzi, hogy az egész nagyon költséges szervezet; a nyugdíjteher nagyobb lesz, mint az addigi községi közigazgatás egész költsége. E mellett tulajdonképpen semmi önkormányzatot nem ad.

Bach bukása után az új belügyminiszterek papíroson hagyták elkallódní az új szervezetet, illetve gróf Goluchowsky Agenor a községi törvény ügyét az egyes tartományok állapotaihoz való hozzáidomítás végett hosszas bizottmányi tárgyalásokra utalta, amelyekbe az illető városok és községek bizalmiférfiai voltak bevonandók. Pest Budára nézve is érkezett ilyen utasítás és többízben meg is alakítottak Pesten és Budán is ilyen bizottságot 1860-ban azzal, hogy a főváros sajátos viszonyainak szemmeltartásával tárgyaljanak, azonban a dolog nem jutott dűlőre.

1861. december 14-én a pesti községitanács fölírta, hogy legalább valamely ideiglenes szervezetet kapjon. Erre Koller Ferenc császári királyi biztos 1862. január 22-én le is írta Krászonyi kinevezett főpolgármesterhez, s egyidejűleg közölte vele az életbeléptetendő ideiglenes szervezetet. E szerint 111 kinevezett községi választmányi taggal 22 szakbizottmány alakítandó. A meghívott tagok kívánságukra más választmányba is átléphetnek, ha arra a más

¹⁾ A bécsi *Wanderer* egy, 1860. júliusi cikkében azt írja, hogy II. József császár óta 1860-ig 10.000 kormányrendelet jelent meg; ebből a legutóbbi 11 év, tehát Bach idejében, körülbelül a fele, 5000 egynéhány. Pedig a pénzügyi rendeletek nincsenek ebbe a tömegbe beszámítva.

szakmára több hivatást éreznek. A kinevezettek között nevezetes nevek : Clark Ádám, Hild József, Staffenberger István, Ybl Miklós, Zsigmondy Béla, Sujánszky Antal, Kochmesiter Frigyes, Koppély Zsigmond, Balassa János, Fleischl Dávid, Szitányi Adolf, Schossberger Zsigmond stb. Azt, hogy a pesti izraeliták közül 9 szerepelt a meghívottak között, Koller azzal indokolja, hogy az illetők közbecsülésben álló egyének, hogy a zsidók azelőtt is befolytak a városi közügyekben ; a lakosok között már $\frac{1}{6}$ -ot képviselnek ; nagyértékű javak birtokában mindennemű teherviseléshez hozzájárulnak, miért is őket a városi képviselőtestületből kizárni méltányos nem lenne. A kinevezettek közül áll elő az ideiglenes képviselőtestület, vagyis »lucus a non lucendo« községi választmány, melynek ülései nem nyilvánosak.

A községi választmánynak adott ideiglenes utasítás szerint a választmány hatáskörébe tartozik különösen : a községi pénzek, vagyon kezelése, az ingatlanszerzés és elidegenítés, a vagyonjogi szerződések és perek, a kiadások és fedezet meghatározása, a pótdadók stb. ; az egyházi pártfogás gyakorlása ; az építkezések ; helyhatósági szabályok alkotása stb. A helytartóság jóváhagyása alá tartoznak : minden 8000 forintot meghaladó adásvétel és kölcsön ; 6 évnél hosszabb tartamú szerződés ; a helyi rendszabályok ; a 25%-ot meghaladó pótdadó, új adók ; országfejedelmi nemegyenyes adók pótlékai ; tudományos és művészeti tárgyak megőrzése ; helyrendőrségi ügyek ; pénzbeli támogatások stb.

Amidőn időközben 1861. elején, rövid időre újra alkotmányos világ következett, a 48-as mintájú közgyűlés szintén belebocsátkozott szervezeti tárgyalásokba s 1861. július 3-án megalkotta a közgyűlési házszabályokat, azonban hiába, mert ősszel újra lecsapott a Damoklész kardja a törvényhatóság feloszlata. Mint a politikai részben már megírtuk, ekkor (1861. szept. 5.) keletkezett a közgyűlésnek az a határozata, hogy a megmaradó tanács, mint az 1848. évi XXIII. törvénycikk szerinti *kis-gyűlés* gyakorolja a közgyűlés hatáskörét annak kivételével, hogy politikai ügyeket nem tárgyal.

A főváros szervezete újabb tárgyalás alá csak a végleges, alkotmányos korszakban került és hosszú nyugvópontra az 1872. évi XXXVI. törvénycikkkel jutott.

A *pestvárosi személyzet* 1861. évi új szervezését részletesen ismerteti »Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686-tól 1872-ig. Írta : dr. Flaxmayer József.« (Statisztikai Közlemények. 79. kötet. 4. sz. Kiadja : Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala).

2. Szabályrendeletek alkotása.

Korszakunkban a szabályrendeletek jogforrásai nagyon vegyesek voltak. Volt szabályrendelet, amelyet a helytartótanács, volt amelyet a császári rendőrség adott ki, a legtöbbet azonban a községtanács adta ki s

egészen kivételesen alkotott jogszabályt az a hatóság, amelyre a régi és újabb alkotmányos törvények szerint a legilletékesebb volt, tudniillik a közgyűlés. E mellett szabályutasításokat a tanács is adott ki.

Ezek a szabályrendeletek és utasítások betekinthesek, legalább Pest várost illetőleg, a székesfőváros egykori érdemes alleltárnokának, Schmall Lajosnak kéziratos gyűjteményében, amelyet »Pest város szabályrendeletei« címmel 7 kötetben a Fővárosi Nyilvános Könyvtár Budapesti Gyűjteménye őriz. Van továbbá a székesfővárosi levéltárnak egy kéziratos kötete, amelynek »Szabályrendeletek könyve 1846-tól 1860-ig« a címe, amely azonban nagyon hiányos, mert igen sok szabályzatra vonatkozó határozatban találtuk azt a rendelkezést, hogy a szabályrendeletek könyvébe iktatandó, már pedig ebben nincs nyomuk. Végül külön kiadványként, a könyvkereskedelemben is jelentek meg annak idején egyes közérdekű szabályzatok, amelyek már a hosszú időmúlás miatt is csak szórványosan kerülnek napfényre.¹⁾

Íme a szabályrendeletek címjegyzéke :

- 1850. Hűskimérés szabályzata. (Haynau rendeletére.)
- 1852. Tanácsi utasítás a kőbányai szőlő hegymestere részére. Utasítás az iskola-vezetők részére.
- 1855. Tűzszabályok. (Helytartótanács.)
- 1856. Utcatisztasági rendtartás. (Helytartótanács.)
- 1858. júl. 5. Kereskedelmi és ipardíjak szabályozása. (Tanács.)
- 1858. szeptember 15. Instruction für die Kirchen-Kuratoren. (Tanács.)
- 1859. február 5. Német utasítások a szegények és sínylők »Elisabethinum«-házának orvosai, gondnoka és portása számára. (Tanács 4875.)
- 1859. október 3. Kereskedelmi és iparkamarai illetékek szabályozása. (Tanács.)
- 1861. január 19. Békebiztosokat illető szabványok. (Közgyűlés 2464.)
- 1861. január 19. Közrendészeti szabványok. (Közgyűlés 2463.)
- 1861. április 30. Köztemetői kezelési szabályzat. (Közgyűlés 9085.)
- 1861. április 30. Telekügyekben követendő eljárás. (Közgyűlés 8939.)
- 1861. május 22. Az építési bizottmány eljárásaiért járó díjak megállapítása. (Közgyűlés 10.689.)
- 1861. május 22. Kereskedelmi és ipari engedélydíjak szabályozása. (Közgyűlés 20.904.)
- 1861. május 24. Honosítási, lakhatási, illetve letelepedési jog adományozása körül követendő eljárások. (Közgyűlés 8911.)
- 1861. június 10. Szabad húsvágás engedélyezése. Mészárosiparos kellei. (Közgyűlés 11.465.)
- 1861. június 12. Helyhatósági szabály a Pest város kebelében történendő kövezés és járdarakatások iránt. (Közgyűlés 12.456.)
- 1861. június 19. Pénzek és pénzürtékek elküldésénél követendő eljárás. (Tanács 14.260.)

¹⁾ Természetes, hogy ennek az anyagnak a tüzetes ismertetésébe semmiképp sem bocsátkozhatunk e helyütt, de mégis érdekesnek tartjuk legalább címeik felsorolását, ami képet ad az akkori, elég szűkkörű helyi jogalkotásról.

1861. július 3. *Közigyűlési házszabályok.* (Közigyűlés 15.358.)
1861. július 25. Kisebbségi királyi haszonvételi jogok gyakorlásáért fizetendő díjak ; a korcsmáltatási jog szabályozása. (Közigyűlés 16.290.)
1861. augusztus 9. Húspénztár fölállítására vonatkozó szabályzat. (Közigyűlés 17.164.)
1861. augusztus 14. Kényszerdologházi rendszabály. (Közigyűlés 17.554.)
1861. szeptember 5. *Közigyűlés tagjaitól zsinórmértékül használandó eljárás.* (Közigyűlési határozat, 19.157 tanácsi számmal.)
1861. október 2. A római katolikus egyházi pénztárak kezelése. (Tanács 20.406.)
1861. október 16. Pálinkaüzletek szabályozása. (Tanács 21.955.)
1862. április 1. Főkapitányi hivatal szabályzata a kocsizás és lovaglás ügyében.
1863. június 10. Honosítási, lakhatási, illetve letelepedési jog után szedendő díjak. (Tanács 15.037.)
1863. december 9. Szolgálati utasítás a pest-városi rendbiztosok számára. (Tanács 30.842.)
1864. Utasítás a pesti külvárosi bíróságok számára. (Tanács.)
1864. július 2. Bejelentési szabályok. (Tanács 14.548.)
1864. augusztus. Kocsizási és lovaglási szabály. (Tanács 16.976.)
1865. február 21. Díjszabályzat egylovas bérkocsik (comfortablik) számára. (Főkapitányi hivatal.)
1865. február 25. Díjszabályzat kétlovas bérkocsik számára. (Főkapitányi hivatal.)
1865. szeptember 12. Csatornaépítési és egyéb dologi követelések nyilvántartása. (Tanács 10.359.)
1865. december 9. Csatornaépítési járulékoknak közigazgatási úton leendő behajtása. (Tanács 30.615.)
1866. január 13. Hivatalos eljárásoknál használható bérkocsik. (35. számú elnöki rendelet.)
1866. Pótkávémérési szabály. (Tanács 8132.)
1866. április 26. Pálinka és más szeszes italok kimérésének szabályozása. (Tanács 12.712.)
1866. július 7. Ásványolaj elhelyezése és raktározása. (Tanács.)

3. Pénzügyek.

1860-tól kezdve újra megvannak a székesfővárosi levéltárban a *házipénztári* naplók. Ezekből a házipénztár kezelési eredményei megállapíthatók. A naplókban rendszerileg csupán az a változás van, hogy 1863. október 31-én szakítottak úgy Pesten, mint Budán az úgynevezett katonai évhez (amely november 1-től a következő év október 31-ig terjedt) igazodással, azontúl tehát 1865. januárjától már a polgári év szerint kezdődnek és zárulnak a számadások. Az átmeneti év 1863. november 1-től 1864. december 31-ig terjed, tehát tulajdonképp egy évre és két hónapra, minél fogva úgy a bevétel, mint a kiadás összegei a multhoz és a következőkhöz képest megdagadnak.

Ezek után adjuk úgy Pest, mint Buda házipénztárának bevételi és kiadási, valamint pénztármaradványai főösszegeit.

1. Pest és Buda házipénztári bevételeiről és kiadásairól 1860-tól 1865-ig.

Év		Pest	Buda
1859/60.	Maradvány	76.458 fr. 69½ kr.	
1860/61.	Bevétel	341.004 « 81 «	494.896 fr. 04 kr.
	Kiadás	337.472 « 56 «	491.396 « 70 «
	Maradvány	3.532 « 25 «	3.499 « 34 «
1861/62.	Bevétel	234.064 « 97 «	792.406 « 29 «
	Kiadás	233.567 « 46 «	792.047 « 79 «
	Maradvány	497 « 51 «	358 « 50 «
1862/63.	Bevétel	281.947 « 18½ «	406.423 « 08 «
	Kiadás	277.821 « 32 «	402.673 « 99 «
	Maradvány	4.125 « 86½ «	3.749 « 09 «
1863. nov. 1-től	Bevétel	689.420 « 08 «	625.846 « 75½ kr.
1864. dec. 31-ig.	Kiadás	686.876 « 19 «	625.528 « 83½ «
	Maradvány	2.543 « 89 «	317 « 92 «
1865.	Bevétel	511.175 « 57½ «	759.381 « 25½ «
	Kiadás	504.966 « 52 «	759.019 « 24 «
	Maradvány	6.209 « 05½ «	362 « 01½ «

Ezekről az összegektől nagyban eltértek a *költségvetések*, amelyek sokkal nagyobb végösszegekkel dolgoztak, mert a fővárosoknak nemcsak a házipénztár, hanem az alapok és különpénztárak kezelésébe tartozó kiadásait és bevételeit is felölelték. Mutatványul közöljük az 1860/61. évi pesti költségvetést részletesen s a korszak végéről az 1865. költségvetés végösszegeit.

2. Pest költségvetése az 1860/61. évre.

I. Bevételek.

1. Haszon- és lakbér	534.251 fr. 46 kr.
2. Eladott városi telkek vételárának kamata	13.112 « 67½ «
3. A 958.901 forint 49½ krajcár házipénztári követelés után esedékes kamatok	45.002 « 96 «
4. Köröztetett, de nem jelentkező árvák 400 forint tőkéje után eső 2%-os kamat	12 « 16 «
5. Telekátíratási díjak	50.000 «
6. Bérkocsidíjak	1.363 « 32 «
7. Polgárdíjak	500 «
8. Irodakiadói díjak	400 «
9. Házipénztári engedélydíjak	100 «
10. Marhabélyegzési díjak	300 «
11. Iparengedélyi díjak	800 «
12. Letét hivatali járadék	400 «
13. Kiadott örökségi tőkék után őrzési díjak	1.860 « 30 «
14. Tandíjak	14.000 «
15. Eladott anyagokért és szerekért	5.000 «

16. Büntetésdíjak	60 fr.
17. Kövezés és csatornaépítésre tett adományok	6.000
18. A 2%-os tőkét kezelő letétvivaltól a házipénztár jövedelmeiből késedelmes fizetés helyett kiegyenlí- tett 2%-os kamatért	100 «
19. Rendőri vizsgálat alatt állók és toloncok élelmezésé- ért kárpótlás	5.186 « 86 kr.
20. A cs. kir. katonaság részére fordított kiadások meg- térítése fejében	47.439 « 57 «
21. Utcák szabályozására tett magánadományozások .	600
22. Rendkívüli bevételek	5.000 «
23. Az Üllői laktanyára fordított tőke után eső, a katonai költségeknél fölszámolt, a tatározási kama- tok közt bennfoglalt kamatok	37.800 «
A bevétel főösszege	769.289 fr. 30½ kr.

II. Kiadások.

1. Közigazgatási tisztviselők és szolgák	116.505 fr. 75 kr.
2. Adóhivatali tisztviselők és szolgák	25.000 «
3. Közigazgatási adóhivatali tisztviselők drágasági pótléka	11.470 «
4. Lelkészek és egyházi szolgálati személyzet	10.818 « 50 «
5. Reál- és elemi tanodák	57.680 « 70 «
6. Egészségügyi személyzet	5.843 « 25 «
7. Nyug- és kegydíjak	18.646 « 75½ «
8. Díjazásokra	1.500 «
9. Alapítványok	2.547 « 34 «
10. Tűzoltószeretek	2.000 «
11. Lakbérek	17.073 « 75 «
12. Árvák és lelencek	2.800 «
13. Írószerek	10.360 « 75 «
14. Nyomda és könyvkötés	8.000 «
15. Útiköltségek és napidíjak	500 «
16. Perköltségek	2.000 «
17. Postadíjak	100 «
18. Fiskalátusi költségek	300 «
19. Épületek javítása	16.000 «
20. Anyagok és szerek	11.477 « 30 «
21. Gazdászati szükségletek	10.116 « 35 «
22. Rendőri vizsgálat alatt állók, fegyencek és tolon- cok élelmezése és továbbszállítása	14.000 «
23. Utcavilágítás	67.402 fr. 44½ kr.
24. Rendkívüli világítás	500 «
25. Csatornák és zsilipek karbantartása	2.000 «
26. Csatornák és vízvezetők építése	40.000 «
27. Kövezés	90.000 «
28. Vámon kívüli utak karbantartása	2.010 «
29. Kültelki utak építése	10.000 «

30. Park és töltések jókarbantartása	10.500 fr.		
31. Utcatisztogatás, locsolás, szemétkihordás	25.279 «	60	kr.
32. Mérnöki munkálatok	2.000 «		
33. Hídvám	100 «		
34. Bélyegilleték	500 «		
35. Jótékony intézmények :			
a) szegényápolónak	16.000 «		
b) a tót ajkú ág. vallásúak tanodájára	1.200 «		
c) a magyar-német ág. vallásúak tanodájára ..	2.100 «		
d) a Helvétek tanodája számára	2.000 «		
e) az Albrecht-Hildegard-alapra	150 «		
f) a Koppély-árvaházi alapítványra	1.050 «		
36. Szenvedő tőkék kamatai	84.072 «	62½	«
37. Szegénygyógyszerek	3.800 «		
38. Bérkocsidíjak	2.000 «		
39. Lipótvárosi egyház építésére	10.000 «		
40. A csász. és kir. közkatonaság ellátására	122.025 «	08½	«
41. Jövedelmi adó	54.220 «	98½	«
42. Birtokháramlási váltásdíj	3.214 «	09	«
43. Tőkék visszafizetésére	147.166 «	87	«
44. Rendőrség költségei pótlására	12.500 «		
45. Városi kapitányság ¾ évre	42.167 «	25	«
46. Rendkívüli kiadásokra	92.000 «		
47. Szolgák ruházata	25.000 «		
48. Kerepesi vámház építése	12.000 «		
49. Józsefvárosi elemi iskola építése	12.000 «		
50. Lipótvárosi tanoda, paplak, tűzoltószerraktár építése	40.000 «		
A rendes kiadások összege	1,279.699 fr.	39½	kr.

Rendkívüli kiadások.

51. Városligeti tó	5.000 fr.
52. Reáltanodai vegytani műterem	500 «
53. Reáltanoda természettörténeti (azaz : természet- rajzi) műterme	400 «
54. Ugyanannak természettani terme	1.000 «
Rendkívüli kiadások összege	6.900 fr.,

mely összeget a fentiekhez adva,

a kiadások egész összege lesz 1,286.599 fr. 39 kr.

Mutatkozó hiány 517.310 « 08 «

Ez a hiány a tavalyi községadó kivetése által a folyó évben is fedezendő volna, s e cím alatt befolyyna 355.141 fr. 53½ krajcár. Így fedezetlen marad 162.168 forint 54½ krajcár, de a múlt évi október végéig kivetett községi-adó fejében maradt hátralékban 176.474 forint.

3. Pest város költségvetése 1865-re.

Bevételek.

Rendesek	1,243.973 fr.
Rendkívüliek	441.404 « 6 kr.
Hitelműveletekből	392.326 « 50½ «
Pénztári maradvány	2.543 « 87 «
	2,080.247 fr. 43½ kr.

Kiadások.

Rendesek	1,178.628 fr. 95 kr.
Rendkívüliek	505.047 « 02 «
Hitelműveletek	390.372 « 41 «
Pénztári maradvány	6.199 « 05½ «
	2,080.247 fr. 43½ kr.

III. RÉSZ
ADALÉKOK PEST ÉS BUDA ÁLLAPOTRAJZÁHOZ
1849—1865

Adalékok Pest és Buda állapotrajzához. 1849—1865.

1. Népösszeírási adatok.

a) Statisztikai előkészületek az abszolutizmus elején.

Bár a statisztika, mint tudomány, Magyarországon is elég korán talált művelőkre (Schwartner, Fényes stb.), a közigazgatás szolgálatában csak a 48-as szabadságharc és az abszolutizmus idején próbálták beállítani. A szabadságharc viharos ideje, amikor a belügyminisztériumban Fényes Elek vezetésével statisztikai osztályt szerveztek, erre természetesen nem volt alkalmas, hisz úgyszólván semmiféle rendes és nyugodt közigazgatási munkára nem volt alkalmas. Az abszolutizmus korabeli gyakorlati statisztikát pedig erősen színezte a politika, a németiség uralmának kíváncsi kíváncsi szerint való árnyalás, ami ellen már akkor, az elnyomás ígája alatt is emelkedtek tiltakozó hangok, bár a felsőbb kormányzat az előbbi uralmat gyanúsította az objektivitás hiányával.

Az abszolutizmus küszöbéről eléggé körültekintő tervezet maradt reánk a fővárosi kormányzat egykori vezére : *Szentiványi Vince*, Pest kerületi főispánja 1849. december 31-én 5175. szám alatt a két fővároshoz intézett következő rendeletében :

»Hazánkat eddigelé nem ismerénk, s fennállott viszonyaink közben nem is ismerhetünk ; minden e célra eszközösbe netalán veendett kormányi lépés ama kevéssel korább balítéletekkel annyira teljes korszakban bal-magyarázatokra fogott alkalmat nyújtani. Nem egy tárgy merült pedig fel sorában azoknak, mikre nézve mindnyájunk keblében fel-dobogott a javítás szükségének nyomasztó érzete : de a lelkesedés sugallta ékes szó elhangzott ismét, mert állapotainkat nem ismerhetők úgy, hogy azt egyetlen statisztikai táblácskában — mint tükörben — összeállított számokban kifejezve szemlélnünk leendhete.

Európa legműveltebb népeinél otthonos a szerencsétlen forradalmi korszak előtt megkezdett békés átalakulás vezéreszméi gyanánt felkarolt eme fentebbi nézeteknek tényekben nyilatkozó valóságát szintén elismeri legfelsőbb kormányunk midőn »Magyarország ideiglenes közigazgatási

rendezetének életbeléptetésére szolgáló (október 24-iki) utasítás» 32. §-ában a végett, hogy a magyarországi közigazgatás újrai rendezése minden ágaiban előkészíttessék és könnyíttessék, a kerületi főispánok, megyei főnökök és járásbeli főszolgabírák teendői közé sorolá: a hivatalos területek geográfiai és helybeli viszonyait, népességét, annak nyelvét, vallását, a természetést, közlekedést és keresetet, a fennálló közlekedési eszközöket és közintézeteket, egyéb tudni érdemes tényeket illető, statisztikai tudomású adatokat gyűjteni vagy gyűjtetni és ezeket a kormány tudtára juttatni. Általában kötelezvék elüljáróik által kívánandó statisztikai felvilágosításokat a lehető-ségig megszerezni és összeilleszteni.

E köteleiséget teljesítem tehát, midőn — addig is, míg az összes hazát tárgyazó statisztikai adatok mikénti gyűjtése iránt tüzetes intézkedés leg-felsőbb helyről majdan bekövetkezend — ezen Pest kerületben kebelezett hatóságok főnökeinek ezennel meghagyom, hogy az alább elősorolandó egyes szakok, úgy az azokhoz mellékelt s pótlólag még közlendő táblázatok-ban tartalmazottak iránt részint azonnal, részint a felmerülendő változá-sokhoz képest időnkint, kimerítő értesítéseket mutassanak fel:

I. Népesség tekintetében minden egyes község és ehhez netán tartozó puszták, csárdák, telepek, tanyák körében lakozók, tartozkodók száma, nem, vallás, nyelv, kor, életmód, polgári állapot szerint pontosan feljegyzendő. S miután a I. alatti táblás jegyzék utórovatában a népesség éven-kinti gyarapodása, fogyása, vagy megállapodása is kiteendő, a most fel-hívott I. alatti táblás jegyzék rovataiban tartalmazandóknak és a szülöttek-, házasultak- és meghalálozottakról külön vezetendő 1., 2., 3., 4. alatti táb-lázatok rovataiban iktatandókkal kellő összhangzását csak megemlíteni is alig tartom szükségesnek.

II. Egyházak és iskolák hazánkban ősi korunk kezdetétől választ-hatlan viszonyúak lévén, az egyházat illetőleg a különböző vallású püspöki, székes-, fő-, fiókegyházak, ezek elüljáróságai, úgy az összes személyzet száma, létező egyházi alapítványok, jövedelmi kútfők és ezekből évenként begyűlt egyházi jövedelmek mennyisége biztos tudomás nyomán feljegyzendő. Nemkülönben összeirandók a köz- és magániskolák, ezek igazgatói, tanítói, a tanuló és szolgálati személyzet, az egyes iskolai alapítványok, jövedelmi források, ösztöndíjak, nyugdíjintézetek és évenkénti összes jöve-delmek.

III. A Földészeti szakban a kerület, ebbe helyezett megye, város, helység területe, a művelés alatti, úgy a használatonkívvüli térségek, külö-nösen a szántóföldek, kaszálók, rétek, legelők, háztelkek, erdők, szőlők, kertek mennyisége lehetőleg meghatározatván, szintén lehetőleg kiteendő, mennyit foglalnak el a tavak, folyók, mocsárok, lápok, morotvák, utak, sivatagok. Figyelni kelletik mindezek tekintetében a létező felmérések,

telekkönyvek, valamint a tagosztályok, úrbéri elkülönzések és osztályozások eredményeire. S amennyiben eszközölhető, a főnöksége alatti hatóságainak a közelebb megállapított kerületekre felosztását tartalmazó térképei is felemlítendőek, hogy annakidején, ha kívántatnék, előmutattathassanak. Végre a mindennemű természetvények mennyisége, a gazdasági állatok száma, azok szaporodása vagy fogyatkozása szinte kiteendő.

IV. A Kereskedést illetőleg: a forgalomban évenként létezett termékek és iparművek mennyisége és értéke, folyók, csatornák, gőzösök, körvonatok, kereskedői társulat, bank, biztosító intézet, országos és heti vásárok, úgy mindennemű közlekedési és kereskedési eszközök állapotai, akadályai.

V. Műipar tekintetében: a gyárak, ipari intézetek, a gyárosok és kézművesek száma, az évenként kiállított mindennemű gyártmányok és kézművek mennyisége, értéke.

VI. Bányászati szakban a bányák és sóaknák, huták és kohók állapota, az azok körében foglalkozók és dolgozók száma, továbbá az évenkénti mindenféle bányatermékek mennyisége, minősége és értéke.

VII. Törvényszéki szakban: a polgári, tiszti, fenyítő perek, az elítélt vagy megfenyített egyének vallás és nemzet szerinti száma, a rabok tartásából a kerületre, városra vagy községre háramló terhek.

VIII. Pénzügyi szak körében kiteendőek: a közjövedelmek, ezek mindennemű forrásai és az évenkénti kiadások ágazatai.

IX. Rendészeti szak tartalmazandja: a polgári kórházak, szegényintézetek, árva-, lelenc-, örültházak, vakok és siketnémák intézetei, takarékpénztárak, házbiztosító intézetek, nyugdíjtársulatok állapotait és jövedelmeit; végre

X. Honvédelmi szak: rendes katonaság, rendőrcsapatok és lehető egyéb őrség, önkéntesek, pénzen fogadott helyettesek és sors által állítottak számát, országos, megyei, hatósági fegyvertárak, várerőségek, katonai laktanyák, nevelőintézetek, kórházak állapotát.

Hinni akarom egyébiránt, hogy áthatva tisztelt Uraságod ezen, az ország javának öregbedésére irányzott intézkedések üdvös voltától, megfeszített igyekezettel oly tevékenységet fejtend ki e hatóság kebelében, miszerint ezen rendelkezésemnek ép oly gyorsan, mint sikeresen megfelelve legyen.»

A pesti tanács 1850. január 21-én 1074. szám alatt kelt határozatában a kívánt adatoknak és kimutatásoknak megszerzése, összeszedése és okszerű rendezése céljából Miksó Pál tanácsnok elnöklete alatt Joanovics Döme főmérnök, Ritter István főügyész, Limburg János házipénztárnok, Salacz Antal telekbíró, Szibenliszt Ferenc számvevő és Aigner Ferenc s Perger Ignác polgárokból bizottmányt küldött ki, hogy az magát a szükséghez képest

a lelkészekkel, a tanítói karral és az illető céhbiztosok útján a céhekkel és testületekkel tegye magát érintkezésbe és munkálatait osztályozva tudósítása kíséretében minél előbb mutassa be. Az ügy folytatásáról azonban mit sem tudunk.

b) *Az 1850. évi népösszeírás adatai.*

Az 1850. év folyamán végrehajtott országos népösszeírásnak a két fővárosra vonatkozó legfőbb népességi adatait, amelyeket egy 1851. évben megjelent hivatalos munkálat (*»Uebersicht des Bevölkerungszustandes des Kronlandes Ungarn im Jahre 1850, nach der ämtlichen Volkszählung«. Ofen, aus der Kais. Königl. Universitäts-Buchdruckerei.« 1851.*)¹⁾ tett közzé, a következőkben ismertetjük.

a) *A házak és lakófelek száma.*

	Pesten	Budán és Ó-Budán
Házak	5.415	4.079
Lakófelek	24.578	12.454

b) *Honos (a két fővárosba való) népesség (einheimische Bevölkerung).*

Férfi	40.212	20.402
Nő	43.616	22.617
Összesen	83.828	43.019

Pesten honos népesség az összes jelenlevő népesség (106.379) 78·8%-a, tehát 21·2% idegen (vidéki magyarországi, más koronatarományi, külföldi).

Budán és Ó-Budán a honos népesség az összes jelenlevő népesség (50.127) 85·8%-a, tehát 14·2% idegen.

c) *Nem fővárosi honosok. (Idegenek.)*

	Pesten	Budán és Ó-Budán
Magyarországból	16.307	6.182
Más koronaországból	5.627	1.232
Külföldről	1.059	243
Összesen	22.993	7.657

Az összes további adatok *csak a honos népességre* vonatkoznak, tehát a fenti kimutatott jelentős százaléku idegent figyelmen kívül hagyják.

¹⁾ V. ö. Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. Írta: *dr. Thirring Gusztáv*. 2. köt. (Statisztikai Közlemények 70. köt. 2. és 3. szám. Kiadja: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.)

d) *Nemzetiség szerint a honosok közül :*

	Pesten	Budán és Ó-Budán
Német	33.884	27.939
Magyar	31.965	7.555
Zsidó	12.642	4.976
Tót	4.187	1.307
Szerb	570	1.186
Oláh	198	16
Olasz	130	46
Cigány	84	—
Horvát	56	—
Francia	46	—
Illyr	41	—
Angol	12	—
Svájci	11	—
Belga	2	—
Összesen	83.828	43.019

Tehát a pesti honosok 31·8%-a németnek s 30%-a magyarnak van feltüntetve, jelentős % (11·8%) a zsidó, amely, mint nemzetiség, külön van választva tisztán vallása alapján, holott ha nyelv szerint osztályozták volna, bizonyára tetemes számmal a magyarság javára billentette volna a mérleget. (Ugyanaz a népszámlálási fogás, mint amit Trianon után az elcsatolt részekben alkalmaztak a zsidóságra.)

Épen ezek a körülmények már 1851. elején arra bírták a pesti község-tanácsot, hogy — bármily gutgesinnt összeállítású volt is, — tiltakozzék ezek ellen az adatok ellen. Monaszterly Sándor tanácsnok a február 4-i ülésben jelentést tett »a felsőbb helyről megrendelt népszámlálás eredményéről,« mire a gyűlés a következő határozatot hozta :

»A községi tanács egyes tagjainak biztos adatokon épülő tudomásánál fogva ismerve az indokokat, melyek által az a tudósítvány tartalmaként a *németajkú* lakosság részére mutatkozó *többség kierőszakolva lőn*, ellenére annak, hogy — miként köztudomásba vagyon — *a város népességének tetemesb számát kétségbevonhatlanul magyar ajkúak képezik*, — kötelességének ismeri mind lakossága, mind a magas Kormány érdekében, mely nem kierőszakolt többséget kívánt elérni egy vagy más nemzetiség számára az elrendelt népösszeírás által, hanem biztos adatot óhajtott nyerni kétségtelenül azon arány felől, melyben a nemzetiségek egymás ellenében állanak, — kötelességének ismeri kijelenteni, miként jelen összeírás eredményének, mint csalékonynak s valódi alapot nélkülözőnek *érvényességet nem tulajdoníthat*. Ennélfogva fel fogja kérni ker. Főispán urat, hogy a dolgok valódi állásának felderítése mellett egy részrehajlatlan és hivatásukat ismerni tudó férfiakból álló újabb küldöttség kinevezését felsőbb helyen eszközölni legyen szives,

hogy új összeírás után megítélni lehessen, mennyire valótlan a jelenlegi eljárás mellett eszközölt összeírás a nemzetiségek arányára vonatkozólag.

A tiltakozásnak persze semmi foganatja nem lett.

Budán a budai honosok 64·9%-a németnek, 17·6%-a magyarnak, 11·5% zsidónak van feltüntetve.

e) *Felekezet szerint a honosok közül :*

	Pesten	Budán és Ó-Budán
Római katolikus	53.133 (63·4%)	36.220 (84·2%)
Görög katolikus	110 (0·1%)	37 (0·1%)
Ágostai evangélikus ...	9.581 (11·4%)	752 (1·8%)
Ev. református	7.592 (9·1%)	600 (1·4%)
Gör. nem egyesült	770 (0·9%)	434 (1·0%)
Zsidó	12.642 (15·1%)	4.976 (11·5%)
Összesen	83.828	43.019

f) *Családi állapot szerint a honosok közül :*

	Pesten	Budán és Ó-Budán
Nem házas férfi	22.506	11.382
« « nő	22.628	11.307
Házas férfi	16.462	8.193
« nő	16.506	8.299
Özvegy férfi	1.244	827
« nő	4.482	3.011
Összesen férfi	40.212	20.402
« nő	43.616	22.617
Együtt	83.828	43.019

Összegezés.

Jelenlevő honosok	83.828	43.019
Távollévő honosok (levonva)	442	549
Jelenlevő idegenek (hozzáadva)	22.993	7.657
Jelenlevő népesség	106.379	50.127

A két főváros összes jelenlevő népessége tehát összesen 156.506, szemben az 1848. évre számított 145.500-zal, amiben Ó-Buda lakossága (10.760), minthogy ez a koronajószág akkor még nem volt bekebelezve, még nem volt beleszámítva, úgyhogy lényeges szaporodásról nincs szó.

Érdekes még, hogy 1850. október 10-én a fővárosi katonaság létszámát, a következőkép adják: tábornok 4, ezredes 2, alezredes és őrnagy 13, százados 43, alárendelt tiszt (Subalterne) 139, közember 3235, összesen 3468 ember; hozzá 309 ló, mely tömeg 17 cs. kir. és 18 városi laktanyán és magánosoknál van beszállásolva.

c) *Az 1857. évi népszénelrási adatok 1860. elejéről és 1869-ről.*

Az 1857. október 31-én nyilvánosságra hozott népszénelrás adatai szerint Pest város jelenlevő és távollevő összes népessége kitett 136.566, *Buddé* 51.325, összesen tehát a két fővárosé 187.891 lakost.

Pesten honos 81.483 (58%), idegen 55.083 (42%).

Lakás szerint a Terézvárosban lakott 39%, a Józsefvárosban 19%, a Belvárosban 17%, a Lipótvárosban 12%, a Ferencvárosban 9% s a kültelkeken 4%.

Vallás szerint volt a honosok közül róm. kat. 60.987, gör. nem egyesült 755, ág. ev. 4011, ev. ref. 1817, zsidó 13.841.

A házak száma: 4411; ebből a Józsefvárosban 1270, a Terézvárosban 1220, a Ferencvárosban 649, a Belvárosban 600, a Lipótvárosban 307, a kültelken 365.

Dr. Tormay Károly főorvos 1859. évi népmozgalmi jelentése szerint ebben az évben Pest népességének száma 134.340. Ebből *idevaló* 83.113, *idegen* 51.227. *Vallás szerint* róm. kat. 75%, gör. nem egyesült 1%, protestáns 7·2%, zsidó 16·6%.

Egy hivatalos újsággözlemény ugyanezen évben Pest népességét 131.705-re, Budáét 61.591-re, a két fővárosét 193.296-ra teszi, míg a Pesti Napló 1860. elején Pestét 137.566-ra, Budáét 56.753-ra, a két fővárosét 194.319-re.

Az alkotmányos korszak feléledésével rendkívüli lendület jelentkezik.

Már 1869-ben 280.349 a *főváros lakosainak* száma, az épületeké pedig $5259 + 4092 = 9351$.

Új, dicső fejlődés korának megnyíltát jelzik ezek a dagadó számok.

2. Adatmozaik a városrendezés, köz- és magánépítkezés, közművek, helyi közlekedés teréről.

Városrendezés, köz- és magánépítkezés.

Amikor a bizottmányokat az abszolutizmus berendezésekor, 1849. szeptember elején megújították, a két fővárosban megalakították a *szépítési bizottmányokat* is, de amint a budai községtanács 3963. számú határozatában szerényen mondja: »Nem annyira az általános városrendezés, mint inkább a házak célszerűbb és biztosabb, a város szépülésére és kényelmére szolgáló építésének intézésére.« Erre különös alkalmul szolgált legközelebb a két városnak az 1849. évi májusi ostrom rombolása következtében szükséges rekonstrukciója, a Lánchíd megnyitása és a Dunaszabályozás, kőpartépítés.

A szépítő bizottmányok védnökségét 1852-ben Albrecht főherceg vállalta el, aki néhány városrendezési kérdésbe tényleg beleszólt, amint

később utóda Benedek Lajos kormányzó is érdeklődött ilyen kérdések iránt. 1858-ban báró Hess Henrik tábornagy, a vezérkar (General-Quartiermeisterstab) nagyhírű főnöke, némi viszonzásul azért, hogy Pest városa díszpolgárává választotta, a községtanácsnak elküldte Pest városrendezési tervét, a partok, utcák, terek befásítására alkalmas fák szakértői jegyzékével együtt. (Pesti községtanács, 1858. július 7-i 15.506 sz.)

A szépítési alaphól már akkor is teljesítettek városrendezési célokra kisebb telekvételi és eladási tranzakciókat. Persze a nem nagyon jelentékeny — 1855-ben pl. 36.500 forintot kitevő — budgetből. A szabályozások többnyire építkezések alkalmával történtek.

Pest tanácsa 1850. évi 5806. számú határozatával elrendeli, hogy Patzelt József tanár Kőbányát pontosan mérje föl. Óbuda fölmérését Varázdsdy Lipót budai főmérnök és Erhard Ágost pesti nyugalmazott főmérnök készítették el.

Régi tengeri kigyó, azaz városrendezési kérdés volt a Sóház közelében elterült Molnár-tó kiszárítása. 24 évig tárgyalták már, amikor elhatározták az 1862. évi 7104. számú határozattal, hogy a kiszáritott tavat betömik és területén házhelyeket alakítanak. (A munka régebben bizonyára azért halasztódott, mert a nádasban alkalmas vadkacsa-vadászás folyt. Utóbb, a beépítés előtt, az odahordott szeméttől szinte az egész Ferencváros prüszkölt.)

Az építkezésekre még mindig egy régebbi (lényegében 1839. évi, s a szabadságharc után átdolgozott) helytartótanácsi szabályzatot alkalmaztak, de azt sem tarthatták be szigorúan. Erre figyelmeztetett a pesti községtanács 1852. évi február hó 27.-i ülésében — denkenbergi Becker Lipót, amidőn javasolta, hogy a háztulajdonosokat legalább a Bel- és Lipótvárosban kötelezzék, hogy házaikat egy éven belül a szabályzatnak megfelelőleg tűzellenes, szilárd tetőzettel lássák el, mert vonakodásuk esetére az átalakítást az ő költségeikre a hatóság fogja elvégezni. A községtanács Becker javaslatát 3022. szám alatt elfogadta, 3085. szám alatt pedig kimondotta, hogy a házak tetőit 8 hónapon belül mindenütt utcai csatornákkal kell ellátni.

1855. novemberében újból elrendelte a községtanács, hogy a nem cseréppel fedett háztetők nagy pénzbírság terhe alatt átalakítandók, valamint hogy az építkezéseknél jogosított építőmestereket kell alkalmazni. A kontárok garázdálkodása ellen ebben az iparágban is állandó harcot folytat a hatóság.

1861-ben a pesti községtanácsban, a magánépítés fellendítése céljából sürgetik a húszéves adómentesség engedélyezését. Ugyanekkor bekéretik a bécsi »Bau-ordnung«-ot, hogy azt a pesti építésügyi szabályzat-tervezet átdolgozásánál mintául vehessék.

Különben el kell ismerni, hogy a régi Szabályzat szerint is a tehetősek elég szép és jó házakat építettek egész három emelet magasságig, egyöntetűen,

mert az ablakközepeknek távolsága 8 lábra volt megállapítva. Gondoskodás történt a homlokzatok illő festéséről és díszítéséről is.¹⁾

Középületek. 1850-ben sűrűn restaurálták a *budai királyi vár* jobb szárnyát, melybe Albrecht főherceg kormányzó helytartó volt beköltözendő. Ugyanekkor serényen folytak az újabb várerődítési munkálatok. A szabadságharcban szerzett tapasztalatok arra bírták a katonai kormányt, hogy a főváros esetleges újabb forradalmi megmozdulásának megfékezésére hatalmas fellegrárat, *Citadellát* építtessen. Erre nézve nemsokára a második megszállás után megindultak a tervezgetések. Először a Kis-Svábhegyre gondoltak, de a döntés a Szent Gellért-hegy platóját jelölte ki, ahol 1851-ben a Citadella Kassalik és Tahlher (császári építész) tervei szerint meg is épült és a múlt század végéig katonai igazgatás és őrség alatt állott.

Az abszolutizmus idejére esik Budapest legnagyobb szabású *templomépítkezése*: a Lipótvárosi régi »kisdud« és az 1849-i városostrom által leromlott kápolna helyére a mai *Szent István-templom*, régebben helytelenül »Lipót-bazilika« építése. 1850-ben a hercegprimás védnöksége alatt megalakult egy harminckétfagú templomépítési bizottság, amely elfogadta Hild József terveit. Hild a templomot antik stílusban, 52 méter magas kupolával tervezte. Az alapkövetétel 1854-ben történt. A nagy költségek és a kevés fedezet miatt csak lassan folyt az építkezés. 1856-ban mintegy 800.000 forint állott a gyűjtésekből és a város segélyéből rendelkezésre. Az uralkodó első ízben 1857. május 9-én a várépítési alapból 315.000 forintot adományozott, majd utóbb a vallásalapot is igénybe vették. E mellett a gyűjtés is serényen folyt. Különösen sokat adakoztak a Károlyi, Széchenyi, Festetics, Wodianer, Kassalik, Wieser stb. családok. Liszt több ízben hangversenyezett, a Nemzeti Színház több díszelőadást tartott a templomalap javára. 1867-ben meghalt Hild és a következő évben, június 22-én közreműletre beroskadt a kupola. Az építkezést most Ybl Miklós vette át, de az olasz reneszánsz szellemében lényegesen módosított tervekkel. Ybl halála után 1891-től 1905-ig Kauser József fejezte be a gyönyörű templomot.

1853-ban kezdték építeni a Városliget szélén azt a római katolikus kápolnát, amelyet József nádor feleségéről, *Hermina* főhercegnőről neveztek el. A tervet Hild készítette, s a kivitelt a főváros nagyobb adományokkal mozdította elő. 1856. szeptember 8-án szentelte föl Scitovszky János hercegprimás. Az egyházi ünnepélyen Liszt Vokál-miséjét adták elő.

Ebben a korban több restauráció és kiegészítés is folyt. Így 1857-ben az egyetemi templomé, 1863-ban a Ferencrendiek tornyának sisaképítkezése (Wieser), a Józsefvárosi toronyépítés, az Istenhegyi kápolna építése (1860), a Belvárosi templomboltok létesítése. (1853.) 1854-ben átépítették a budai

¹⁾ Dr. Lechner Jenő (szerk.): Budapest műemlékei. 1925.

Kapucinus-kolostort és templomot, $\frac{1}{4}$ millió forint költséggel, a kolostor épületébe helyezték a budai reáliskolát is. 1854. júliusában megkezdték az izraeliták nagyszerű új imaházát, a mai Wesselényi-utca sarkán, két toronnyal és téglahomlokzattal. A terveket Förster Lajos bécsi építőművész készítette, a kivitelt Wechselsmann Ignác intézte. 1859. szeptember 6-án avatták fel.

1867-ben a Rókus-kápolna előtt fölállították a Lengyel Miklós egri kanonok által adományozott Mária-oszlopot, a német Halbig művét.

Egyéb középületek közül elsősorban az új *Vigadót* kell említeni. A dunaparti régi Vigadó (Pollák műve) 1849. májusában Hentzi golyóinak áldozatává lett. A helyébe építendő új Vigadó tervezgetése végig kíséri az 50-es éveket. Tényleg 1859-től 1863-ig készült Fessler Frigyes tervei szerint akkoriban mintegy 1,000.000 forint költséggel. De belső díszítése még sokáig továbbfolyt. 1865. farsangján adták át a közönségnek, mely a Budapesti Hírlap egykorú közlése szerint már rég óta »sajonnan« érezte hiányát. A komikummal erősen határos az a sokféle elnevezés, amelyet a Redoute nevéül javasoltak: vigarda, üdülde, rajonda, gondilla, búfúdda, díszcsárda (talán egy bécsi építész szakértő gúnyos megjelölése alapján, hogy Fessler épülete »christallisierter Csárdás«), színlede, lakosda. Végre is a »Vigadó« győzött.

1861-ben elkészült Molnár György *Budai Népszínháza* melynek lánchidi telkeit 80.000 forintért, Buda város vette meg. A terveket Gerster és Frey készítették.

A tervezett községi képviselőtestületi ház építkezése az alsó Dunasoron, a plébánia templom előtt, Fessler terve szerint az 50-es évek elején az I. emeletig haladt. Ekkor belátták, hogy hamarosan úgy sem kerül alkalom ennek a közjogi jellegű (közgyűlési) háznak használatára. Ezért elhatározták, hogy más célra használják, mégpedig a háta mögötti régi paplak pótlására 2 emelettel.

1862-ben 44.957 forint 23 krajcár költséggel a *régi városházára* Hild terve szerint harmadik emeletet építettek.

1865-ben a Sándor-laktanya helyén Ybl tervei szerint Wieser építőmester 12 hét alatt fölépítette az ideiglenes országházat, 130.000 forint költséggel. 1866. április 14-én tartotta benne a képviselőház első ülését. És ott székelt egészen a dunaparti nagy Országház megnyitásáig. Az ideiglenesnek tervezett, gyenge anyagokból készült épület ma a fővárosi statisztikai hivatal használatában van. 1858-ban épült a Nemzeti Lovagló Intézet Ybl tervei szerint a Józsefvárosban.

1855-ben már serényen épült a belvárosi Zöld-kert és Cukor-utcák (azaz a mai Reáltanoda- és gróf Károlyi György-utcák) közti telken, az úgynevezett kőrösi telken, a hatalmas reáliskola, (ma báró Eötvös József reáliskola) amelynek céljára egyideig az úgynevezett Zerge-telek volt kiszemelve. (A mai Horánszky-utcában, ahol a mai Vörösmarty Mihály községi

reálisokla épült.) Ugyanebben az évben építik az erdősoron és Szegényház-téren (ma Rózsák-tere) az új nagy szegényházat, amelyet Erzsébet királynéről neveztek el. A 60-as évek legnagyobbyszerű építkezése a Magyar Tudományos Akadémia székháza, a Dunaparton: 1860-tól 1864-ig Stübel Ágost porosz építész tervei szerint. A telek egyrészét, 650 ölet ingyen, 650 ölet pedig 60 forint kedvezményes áron, a város engedte át.

Korszakunkban épülnek a városligeti és a margitszigeti artézi fürdők is.

Az ebben a korszakban keletkezett *szobrok* közül fölemlíthetjük az uralkodó által a budai Szent György-téren emelt Hentzi szoboremléket (1852. Sprenger bécsi építész — a főváros díszpolgára 1838-i árvízi érdemeiért és Bauer szobrász műve.) A Lengyel-féle Mária szobrot már említettük. A müncheni Halbignak József Nádor-szobra 1865-re készült el teljesen.

b) *Közművek.*

Budapest nagyszámú közműveinek mai kiterjedt hálózatáról természetesen ebben a korszakban sem lehetett szó. Ami megvolt, az is kezdetleges állapotban leledzett.

Az *útépítés* és javítás állandó gondozás tárgya volt, bár a reáfordított költségek csekélyebb volta, az útépítési technika fejletlensége, a kis műszaki személyzet és az alkalmatlanabb anyagok miatt csak lassan haladt. Amennyiben a költségvetésekben követhetjük, Pesten, az abszolutizmus első évében 70.000 forint volt az útépítési költségelőirányzat, ez 1851/52-ben 100.000 forintra, 1854/55-ben 190.000 forintra emelkedett. Budán ellenben a megfelelő időszakokban 26.000 forintról 20.000-re esett, majd 30.000-re emelkedett. Járda- és gyalogutakat először a volt Városház-téren használtak. A mai rendszerű utcaprofilokat és az aszfaltot próbajárdára a Nádor-utcában 1864-ben kísérelték meg. (Ifj. Thirring Gusztáv előadása. 1936.)

Legnevezetesebb új útépítés volt Budán az akkori *Albrecht főherceg*-, vagyis a mai *Hunyadi János-út*. A kormányzó főherceg már a budai királyi palotába költözése alkalmával tapasztalta, mily keserves és kellemetlen a Várba való feljutás, különösen kocsival. Ezért fölvetette Buda városánál egy, a Lánchídtól a Várba az úgynevezett »Verdeckter Gang« felé vezető új út sürgős megépítését. Buda 1851. augusztus 27-én indította el a munkálatokat. Ő felsége erre a célra a 2%-os 250.000 forintos kölcsönből 30.000 forintot engedélyezett. Kisajátításra négyszögölenként 4 forintjával 9702 forintot, leásásra és földmunkára 3001 forintot, kövezésre 8000 forintot, csatornázásra 1010 forintot költöttek.

A *csatornázás* és *vízvezetés* még sokáig csak kisebb szakaszokban, kevésszámú főgyűjtő közvetítésével gyarapodott. A Dunába vezető szám-

talán külön nyílást csak a hatvanas évektől csökkentették és csoportosították össze kevesebbszámúra. A modernebb rendszerű általános hálózat végrehajtása azzal kezdődött, hogy Budán csak 14, Pesten 6 főtörlaszt hagytak meg. A nyílt csatornák is kezdtek eltűnni, ronda bűzükkel.

Közvilágítás. Ennek budgetje az abszolutizmus első évében Pesten kereken 43.000 forint, Budán 6600 forint volt. Ez persze a kőolaj- és olajvilágításra szólt. A költség évenként emelkedett.

Gyökeres változást a *gázvilágítás* berendezése hozott, Pesten 1856 karácsonyán, Budán 1866-ban. Pestnek először 1846/47-től egy boroszlói¹⁾ társasággal volt szerződése monopolisztikus jelleggel; minthogy azonban a társaság folyton késlekedett, a pesti községtanács 1853. július hó 8-án 10.585. számú határozatával a szerződést felbontotta, a vállalat 12.000 forint biztosítékát lefoglalta és új pályázatot hirdetett. Ennek alapján a kivitelt 1855-ben az *általános osztrák légszesztársulat* nyerte el. A szerződést 1855. május 20-án kötötték meg 25 évre. Már előzőleg, 1854. október 28-án a községtanács 16.895. szám alatt kimondja, hogy a gázvilágítás az egész Belvárosban; a Lipótvárosban a Széchenyi-sétányig s a Váci-úton; a Terézvárosban a Király-utcában a templomig; a Józsefvárosban a Kerepesi-úton a Rákosig; a Ferencvárosban az Üllői-úton a kaszárnyaig rendezendő be. A vállalkozó társulat mindenekelőtt a józsefvárosi gázgyárat (a mai Tisza Kálmán-téren, a fővárostól 12.000 forintért vásárolt 3536 öles telken) rendezte be s a gázvilágítás 1856. december 23-án vette kezdetét. A karácsonyi ünnepek alatt a közönség már csodálhatta az újfajta, akkor tündérinek látszó kivilágítást. A pesti tanács a városház ünnepi kivilágításai céljára 1000 lángos készüléket rendezett be.²⁾

Az első teljes évben (1857-ben) 802 utcai és 9184 magánlángzó égett s az összes gáztermelés 1,728.900 köbmétert tett ki. A gáz ára magánosoknak 20-40 kr., közvilágítási célokra 11-13 kr. volt köbméterenkint. Egykorú lapok kifejtik a pénzbeli előnyt is, amelyet Pest város a gázvilágítással elér. Míg az egyes olajlámpákért a város legutóbb évi 78 forintot fizetett, az egész éjjeli gázláng évi egységára csak 56 forint 42 kr. (a féléjjelié 30 forint 36 kr.); az összes világítás évi 13.000 forinttal fog kevesebbe kerülni és 100 olajlámpás még meg is marad. A vállalkozó társaság 25 év múlva, szerződés hosszabbítás esetén újabb 25 évig $\frac{2}{3}$ -dal olcsósítja a közvilágítást, 100 év múlva pedig ingyen hajlandó a közvilágítást adni. Ez a kecsgetető ígélet azonban már nem mehetett teljesedésbe, mert a gázüzemet a székesfőváros nemsokára a szerződés ötven éve után házi kezelésbe vette.

¹⁾ Jellemző a hivatalos jegyzőkönyvirónak magyar nyelvérzékére és hallására, hogy állandóan »poroszlói«-t ír.

²⁾ London 1814, Berlin 1826, Párizs 1829, Bécs 1833, Pozsony — Pestet néhány hóval megelőzőleg — 1856, Buda 1866 óta világított gázzal.

Vízvezeték. Az ötvenes évek derekán Förster Lajos bécsi tanár tervet készített Pest általános vízvezetékére. E szerint részvénytársaságot alapít. A vállalat napi húszezer akó vizet osztana szét; a vezeték az utcák központjától minden irányban ötven ölnyire fog szétágazni utcalocsolás és egyéb közhasználat céljára. A város fizessen ötven évig 20.000 forint hozzájárulást. Magánosok a víz akójára évi $1\frac{1}{2}$ forintért tehetnek megrendelést. Ezt a tervet felsőbb helyen is pártolták, csak kikötötték, hogy két éven belül ki is legyen vive. Amde 1860 tavaszán Förster bejelentette, hogy részvényeire nem kapott elég aláíró. Újabb tanácskozások következtek, de több mint hét évig tartott még, míg az első, kisebb arányú, Lindley-féle ideiglenes vízműtelep létesülhetett, amelyet azután Wein János fejlesztett tovább.

A pesti dunai rakpart építése. Ebben az ügyben a csász. és kir. biztos elnöklésével 1850. szeptember 18-án tanácskozások kezdődtek az országos építési bizottmány és Pest kiküldöttei részvételével. 1855-ben kezdődött a partfeltöltés a mai vámház környékétől, a régi molnár-tótól fölfelé, amire részben a budai Alagút építésénél kikerült kő- és földanyagot használták fel. A valóságos rakodó-kőpartot (quai) egyelőre a pesti Lánchídfőtől fölfelé és lefelé 100—100 ölre 1857-ben kezdték el, Zitterbarth Mátyásnak Clark Ádám közreműködésével készített és 5000 forintért átvett tervei szerint. A munkát mint általános vállalkozó, Wagner János kapta 366.643 forintért, 4 évi határidővel. (Pesti községtanács 1857. január 19-én 2567. sz. a. hozott határozata.) A költséget, mint kölcsönt az Üllői-úti laktanyára kebelezték be. A rakpartépítés technikai felügyelője Reitter Ferenc csász. kir. főmérnök volt, aki ezért 3000 forint díjazást kapott.

c) *Parkok.*

A két testvérvárosnak, mint már előbbi munkámban¹⁾ megemlítettem, kedves, de a nehéz közlekedés miatt csak kivételes kiránduló- és üdülőhelye volt a Margitsziget. Kossuth—Duschek 1849. júniusi rendeletei népkertté akarták tenni, de ez már nem valósulhatott meg. A szigetet akkoriban özv. Tahy Károlyné Helén asszony bérelte évi 1500 forintért a nádori főhercegi családtól s a szigetre csak az ő írásos engedélyével volt szabad lépni. A császári biztos 1849. október 16-án kelt leirata ezt a rendszert, illetve tilalmat megerősíti, mert Szubovich Antal főhercegi titoknak is panasolja, hogy a szigetet »különnemű« egyének engedély nélkül látogatják s különféle károkat okoznak. A pesti tanács meghagyja a molnároknak és halászoknak, révéseknek és gőzhajózással foglalkozóknak, hogy engedéllyel nem bírókat

¹⁾ Lásd »Pest és Buda közigazgatásának története az 1848—49-i szabadságharc alatt«. 1937. Stat. Közl. 31. és 212. oldal. A szép bérlő úrnő gyakran látott vendégül politikusokat és írókat, így különösen báró Kemény Zsigmondot.

a szigetre ne szállítsanak, egyszersmind táblákon figyelmezteti a közönséget is. A »hibásokat« a kényszer-dologház javára fizetendő bírsággal és súlyos egyéb fenyegetéssel fogják sujtani.

Nevezetes a pesti községtanács 1853. évi március 4-i 3628. számú határozata, mely szerint a rendezetlen Új Piacot (a mai Erzsébet-teret) parkká alakítja s egyelőre az ideiglenes német színházhoz vezető utakat kikövezteti. Az 1855. évi március hó 24-i 4757. számú határozattal Bihr József engedélyt kap kioszk építésére, melyet 12 évig 225 forint bér mellett használhat. A lejárát után a kioszk a város tulajdonába megy át.

A Nemzeti Múzeum klasszikus épülete 1854-ig teljesen rendezetlen pusztaságban állott. 1854-ben közadakozásból báró Sina György nagy támogatásával megkezdik kertjének kiképzését ; erre a célra Pest város 400 forint segélyt ad. (5307. tan. szám.)

1858-ban a pesti községtanács folyamatba téteti a városligeti tó iszapjának kiemelését és 6000 négyzetöltnék teljes kiszáraitását, valamint a körtér, — Deák Ferenc kedvenc üdülő- és kaszinózóhelye — makadámozását.

1860. június 23-án a pesti községtanács kimondja, hogy a Kerepesi-úti új temető minden keresztény befogadására szolgáló általános temető. Kezelése felügyeletére egy plébános és nyolc községtanácsi tagból állandó bizottságot küld ki. Egyszersmind megindítják a parkozást is.

A készülő József nádor-emlékre való tekintettel 1860-ban elhatározzák, hogy a József-teret »viránnya« fogják átalakítani.

1863-ban egy társaságnak az Állatkert céljára a Városligetben 30 holdat jelölnek ki s ezzel egy újabb park alapját vetik meg.

Budán a város 1859-ben megvásárolja a népszerű Horváth-kertet.

d) *A Lánchíd, az Alagút, az Újpesti kikötő, stb.*

A fővárosok helyi és vidéki közlekedésére, a Duna jobb- és balpartjának szoros összekötésére oly döntő fontosságú első állandó hidat, a mai Széchenyi-lánchidat, 1849. november 20-án adták át a közforgalomnak. Tudvalevő, hogy ez a monumentális mű, melyet annakidején a világ műremekei közé soroztak s amely az 1836. évi XXVI. t.-c. 2. §-a azon rendelkezésével, hogy »hídvámot kivétel nélkül mindenki fizetni tartozik«, az első rést ütötte a nemesség adómentességi kiváltságán, elsősorban gróf Széchenyi István eszméi és lankadatlan agitációja révén az 1836. évi XXVI. és 1840. évi XXXIX. törvénycikkek és a báró Sina Györggyel és részvényes társaival kötött szerződés alapján 1839-től kezdve épült. A szabadságharc alatt el is készült, de a háború viszontagságai s az 1849 májusvégi Alnoch-féle robantás miatt csak az osztrák katonai diktatúra másodszori berendezkedése és a szükséges helyreállítások után nyilhatott meg. Elsőkül az új hatalom

fejei: Haynau és Geringer lépkedtek át a hídon; a hivatalos képviselők s az ünneplő közönség követték. Előzőleg, november 14-én kiadták a közlekedési rendszabályokat s az első hídvámtarifát. (Gyalogos átkelése 1 krajcár, tehervivő gyalogosé 2 krajcár, lóval 4 krajcár, kisebb állat után 2 krajcár, vágómarha után 5 krajcár, szeszesitalok akója után 4 krajcár stb. A dohányzás tilos.)

A megnyitástól az év végéig a híd forgalma volt 620.199 gyalogos, 114.610 szekér, 1816 vágómarha, 7401 kisebb állat, 27.937 akó szeszesital stb. Az összes bevétel 24.057 forint 58 krajcár volt. A két fővárost megillető törvényszerű hídjogi kárpótlás és a kisajátítási kártalanítások ügyében még utóbb is sok egyezkedés és bírói tárgyalás volt.

A lánchídi közlekedés és a Budával való összeköttetés igen nagyfontosságú továbbfejlesztése volt az *Alagút* megépítése, amelynek terve szintén Széchenyi és angol technikusai zsenialitásának volt köszönhető. 1852-ben az Alagút-társaság Clark Ádám-féle terve megnyerte a legfelsőbb jóváhagyást s 1853. februártól 1857. áprilisig megépült az építészetiileg is művészi képű Alagút; körülbelül 350 méter hosszúságban, 9-48 méter szélességgel, 7-83, illetve a bejáratoknál 10-6 méter magassággal. 1857 pünkösd hétfőjén áteresztettek rajta 417 forint vámbevétel mellett 12.510 embert; 1860. április 30-án volt a végleges megnyitása, járóművek számára is. Az Alagút felett — a Vasárnapi Ujság júliusi pittoreszk riportja szerint — »az izletes stylben épült kioszkból, mely előtt egy kis ugrókut vízszugára csergedez« sok vendég élvezi a gyönyörű kilátást.

Jelentős mozzanat a »Pesti sziget« újpesti Dunaágának partján záróvédgáttal létesített *kikötő*. Pest város 1856-ban 25.757 számú határozatával erre a célra 95 hold területet engedett át az államkincstárnak 16.000 forintért. (Először 100.000 forintot követelt, amiért a lapok megrótták a várost, mert »ez a terület alig jövedelmez annyit, mint amennyiből a szigetkerülő fizetése kitelnék«.) A területnek azonban csak tizedrészét kívánták beépíteni; a többit a közönség használatára jelölték ki. A fontos technikai mű iránt Ő felsége is nagy érdeklődést tanúsított és személyesen is megtekintette az építkezést.

e) Helyi közlekedés.

1852 végén Szekrényessy József császárfürdői bérlő és társaskocsi-vállalkozó engedélyt kért egy, a Császárfürdőtől a Laszlovsky-ig (zugligeti »Szarvas«) vezetendő lóerejű vasútvonalra. Buda hatósága december 16-án 318. szám alatt helyeselte a tervet, amelyből azonban egyelőre semmi sem lett. 1860-tól kísérleteztek tényleg az első lóvasúttal, de 1865-ig tartott, míg a rendszeres járatok a Calvin-tértől Újpestig, majd a Kerepesi-úton és Üllői-úton megindultak Jellinek Mór vezetése alatt.

Lamotte József és Hohlfeld Ignác vállalkozó 1853-ban engedélyt kértnek »comfortable és Phönix-kocsik« forgalombahelyezésére. A községtanács július 9-én felhívja a bérkocsis-céhet, hogy november 1-én 12 ilyen kocsit helyezzen üzembe és nemsokára megjelenik már az új kocsitípus díjszabása.

A Dunagőzhajózási Társaság rendszeres helyi hajójáratokat tartott fenn Pesttől Óbudáig, illetve a Margit-szigetig és viszont.

3. A közgazdaság állapotáról.

Az abszolutizmus alatt a két főváros közgazdasági élete, — épügy, mint az országé —, csak lassan, békázottan fejlődhetett. Hisz ennek az uralomnak épen nem volt érdeke a magyar fővárosok gazdasági jelentőségének előmozdítása, mert ez Bécs, az egyetlen »Kaiserstadt« hegemoniájának rovására ment volna. Pest és Buda maradjanak csak »Provinzstadt«-ok, amelyek gazdasági vérkeringését Ausztria irányítja a maga táplálására.

A közös vámterület új szabályozása is ezt szolgálta. A rendezés jel-szava: a magyar dús agrártermelés eredménye és a többi nyerstermények kerüljenek mentől sűrűbben és olcsóbban Ausztriába, az osztrák ipartermékek pedig mentől sűrűbben és drágábban Magyarországba. Itt nem szabad nagyipar fejlesztésével és általában iparfejlesztéssel Ausztriának versenyt teremteni; ellenben e helyett osztrák fiókokkal kell lefoglaltatni a szaporodó szükségleteket is. Ausztria külkereskedelmi viszonylatban csupán átmeneti állomásnak tekintette Pestet és Budát, kihasználván »Keletkapujának« kedvező dunai fekvését a maga tranzitó-kereskedelme javára. E szerint rendezkedett be a közlekedés is: a vasútrendszer és különösen a monopóliummal bíró szabadalmazott Dunagőzhajózási társaság. A tranzitóból ugyan volt haszna a két városnak is, de az osztrák bevételhez képest csak morzsákból állott. A magyar kereskedelem leginkább csak helyi és a vidéki kereskedelemmé degradálódott és híján volt az önállóságnak és magyarságnak. Ugyanez jellemzi a zsenge pénz- és hitelügyi intézményeket is. Mindezt elkeseredett szavakkal többször panaszolja maga a pesti községtanács és bizottságot küldött ki szakértőkből, az új kereskedelmi és iparkamara képviselőiből, hogy az orvoslás iránt tanácskozzanak.

Az iparban és kereskedelemben liberális jelszó lett a szabadság, amellyel szemben a megszorításokért a régi céhrendszer és grémiumok maradványai, átlátszó érdekből, állandóan küzdöttek. Ez okozta »az új honosok« letele-pülésének és feljogozásának lehető akadályozását is. Együttal, — amit helyesebbnek kell tartani — az ipar és kereskedelem minőségének és megbízhatóságának megóvása szempontjából a jogosulatlan vásári és boltkereskedők s az ipari kontárok ellen is kellett harcolni. Mindkét küzdelem első-sorban a bevándorló zsidóság ellen is irányult s ennek kellemetlen kon-

kurrenciája miatt sokszor nem igen különböztettek szolid, modern és hasznos vállalatok és szédelgő, élősdí s ősi elzárkózottságában elmaradt elemek közt. Az osztrák kormány sűrűn közbelépett a zsidók érdekében, különösen hangsúlyozva, hogy a fővárosok mit nyerhetnek anyagilag az ő bekapcsolódásuk, vagyonuk és összeköttetések révén. (Községtanácsi kinevezések; ipari és kereskedelmi jogok megadása stb.) Egyedül a házalással szemben volt a kormány szigorú (1852. évi pátenst), mert úgy látta, hogy a házalók politikai és közrendészeti veszélyt is jelentenek azzal, hogy külföldi emigránsok közvetítői lehetnek, vagy tolvajlásra s orgazdaságra is könnyű alkalmat szerezhetnek.

A mondottakat illusztrálja a következő néhány eset:

Augusz Antal császári királyi Pest-budai főispán 1851. évi 8018. számú leiratában mondja: »A közigazgatás egyik fő feladata a keresztény és héber vallású iparosok közt eddig létezett különbséget megszüntetve oda munkálni, hogy valamint egyrészt az ipari és kereskedelmi utasítás 1. §-a értelmében vallás vagy nemzetiség különbsége tekintetéből senki se zárassék ki valamely kereskedési vagy ipari foglalkozás megtanulásától vagy üzésétől, másrészt oly egyének, kik a 95. §-ban megszabott kellékekkel nem bírnak az iparosok részére engedélyezett jogokban illetménytelenül a mások károsodásával ne részesüljenek. Etekintetben legfőbb figyelmet igényel a keresztény szabócéh és a szabadalmazott (»befugte«) izraelita szabók közt fönálló viszony, mely évek óta, valamint Pest hatósága úgy a felsőbb kormányzések folytonos tárgyalását vonták maguk után anélkül, hogy a két részről támasztott panaszok megszüntethetők lettek volna. Helytartósági és egyéb szabályrendeletbeli rendelkezések szerint nyílt boltban árusítani csak az jogosult, aki a mesterség megtanulása után legénnyé avattatott és három évi vándorlás kitöltésével, remeket készítve mesterjogban részesül. De a szabók nem voltak kötelesek vándorolni, nem készítettek remeket, ennélfogva csak vásár alatt árusíthattak és nem nyílt boltban. Amennyiben ezeket a hiányokat pótolták, ez a korlátozás megszűnt. Reméli tehát Augusz, hogy a mesterekké jelentkezőknek izraelita mivoltuk nem lesz akadály, s őket a céhek elősegítik, ha igazolják mesterségük tudását, üzleti engedélyüket, s remekelésüket. Ez utóbbinál a »Strohman« tilos, valamint tilos idegen firma alatt árusítani. A »remek« feladása és annak elbírálása igen rövid időre terjedjen.

1851. elején Boskovicz Ignác óbudai lakos és noringbergi árukereskedő Budáról Pestre akart telepedni. A város ezt a jogot megtagadja, de Augusz 1338. számú rendeletével megadja, mert az illető erkölcsösségét és vagyonbeli állapotát kellőkép igazolta, többnyire pedig kegyeleti (jótékony) érzelmeiről ismeretes és mert a Birodalmi Alkotmány 25. §-a szerint a költözködést minden állampolgárnak engedélyezni kell, jelen esetben azért is, mert gyermekeit itt akarja neveltetni. Pest 1747. számú fölíratával hiába tiltakozik ez ellen: hogy a 25. §. szabad költözködési jogot ad ugyan, tehát a községeknek kötelessége ezt megengedni, de nem kényszeríti őket arra, hogy volt más községbeliakat kebelébe fogadjanak be, sőt a 33. §. feltétlen jogot ad a községeknek valakit fölvenni, vagy föl nem venni.

Fleischl Dávid, Kassowitz J. H. és Munk Móric császári királyi szabadalmazott izraelita nagykereskedők Pest kebelbeli polgárságát kérték. A községtanács 1851. évi 4563. szám alatt kijelentette, hogy elvileg hajlandó az izraelitáknak, ha különben a megkívánt kellékekkel fel vannak ruházva, belépést engedni polgárai sorába; lerombolva látni kívánja azonban mindenekelőtt a válaszfalakat, melyek nemcsak vallási tekintetből, de a közéletben is elkülönítették eddiglen az izraelitákat a többi lakosságtól, s okozták

jobbadán, hogy *elzárkózottságuknál* fogva nagyon visszamaradtak az idő szellemével haladott többi lakosságtól, hogy kivéve egy-két minden méltánylásra érdemes egyéniséget, legnagyobbbrészt szokás és erkölcsök tekintetéből ott állanak jelenleg is, ahol szinte száz év előtt álltanak. S csak miután ezen külön zárkózásra vezérlő intézményeik megszüntetésével közeledésüket tanúsítandják és őszintén kezet nyujtandanak arra, hogy az azoney álladalom gyermekei s ekként testvért a testvértől eltávolító hézag nemcsak névszerint, hanem az életben is teljesen kiegyenlítessék, — csak akkor hiszi a községtanács elérkezettnek az időt a jogok közösségében létezett különbség teljes megsemmisítésére s ez esetben, miként főntebb is kijelenté, ez izraelita vallású lakosokat is teljes készséggel veendi polgárai sorába. A határozat a felsőbbség több sürgető közbenlépését idézte elő. A felsőbbség hivatkozott arra, hogy a helytartótanács 1198. számú kibocsájtványával az izraelita község elkülönzött állása tetteleg meg van szüntetve. A községtanács azt felelte, hogy az még nincs végrehajtva ; majd az adócenzusba kapaszkodott. 1852. áprilisban megparancsolják a városnak, hogy a nevezettek fölvételét azonnal hajtsa végre, mert az illetők vagyonosak, több házakkal bíró egyének s a szükséges adót bizonyára fizetik. A községtanács végre május 27-én enged. Ez alkalommal az illetők a következőket fizetik : Fleischl a kórházra 200, nyugdíjalapra 200, a József-fiúárvaházra 100, a bölcsődére 100 forintot ; Kassowitz a kórházra 100, a lipótvárosi templomra 100, a tisztii nyugdíjalapra 100, a József-fiúárvaházra 110, a bölcsődére 100 forintot, ezenkívül, mint eddig is, segélyezte a szegényintézetet, 800 forintos alapítványt tett javára ; Munk polgárdíj fejében 50, kórházi díj fejében 20 forintot fizet, ezenkívül a kórházra 150, a lipótvárosi templomra 100, a nyugdíjalapra 100, a József-fiúárvaházra 100, a bölcsődére 50 forintot, neje pedig a kórháznak 100 forintot és 100 pár harisnyát, a bölcsődének 25 forintot és 100 darab gyermeköltönyt adományoz. Hasonló adományokat szolgáltat 1853-ban Hajduska Károly és Moritz terménynagykereskedő.

Ipar.

1852-ben Pesten 144 grémiumban 3919 iparos volt ; Budán pedig 82 grémiumban 1156.

A nagyipart a következő gyárak képviselték Pesten : Pesti József Hengermalom, — amelyet az 1850. évi szeptemberi leégés után újjáépítettek, — 3 gőzgéppel, 100 munkással, évi 300.000 métermázsa liszt- és daratermeléssel ; a cukorfinomítóból átalakult répacukorgyár 300 munkással ; olajfinomítógyár : Valero és fiai selyemgyára 8000 font nyersanyag-feldolgozással ; Kölber kocsigyára 45 munkással, évi 75 kocsi gyártásával ; Miesbach téglagyára 300 munkással ; Gschwindt Mihály élesztő- és szeszgyára ; Beregszászy zongoragyára ; gyertya-, gyufa-, bőr-, pecsétviasz-, kalap- és sörgyárak ; 10 nyomda ; Wágner Dániel vegyi gyára ; 1853. óta Del Medico Péter szalámigyára. Fejlődnek a gazdasági gépgyárak : Dobbs-Zogelmann 100 munkással, Knutzen, Kilényi, Vidacs régebbi gyárai mellett a Röck-gyár, mely 1858-ban keletkezett és Schlick Ignác az Óbudai hajógyár volt öntőmesterének gépgyára, mely utóbb a Nicholson céggel fuzionált.

Budán nevezetesek Werther-gépgyár 200 munkással ; de kivált Ganz Ábrahám 1844. óta fennállott vasöntődéje, mely 1852-ben gépgyárrá alakult

60 munkással, vasúti oszlopokat és 1854. óta kéregöntésű vasúti kerekeket és malom-hengerszékeket gyártott s ezáltal alapját vetette a későbbi világ-cégnek; az Óbudai gyapot- és vászonnyomó gyár (Goldberger és Spitzer Gerson) 160 munkással; Werther gőzmalma napi 100 mázsa őrléssel; 2 könyomda; aszfalt-, árpadara- és szeszgyárak. Hatalmas vállalat volt most is a régi Óbudai hajógyár.

Kereskedelem.

1852-ben volt Pesten 1160 kereskedő, ebből 163 nagykereskedő; Budán 343 kereskedő. A nagykereskedelem élén a gabonaneműek, gyapjú, bőr, fa stb. állanak. A régebbi testületek közül az 1699. óta fennálló pesti polgári kereskedelmi testület és az 1824. óta fennálló izraeliták kereskedelmi testülete, 1852-ben egyesült. A nagykereskedők és kereskedők testülete alapította a kereskedelmi akadémiát 3 osztállyal és vasárnapi tanfolyammal. 1850-ben a kormány felállított az országban 5 kereskedelmi és iparkamarát azzal, hogy a kereskedők érdekeit képviseljék, a kormánynak és hatóságoknak időszaki jelentéseket tegyenek és panaszait oda juttassák. A pesti kamara egyszersmind Esztergom, Eger, Miskolc, Kecskemét, Gyöngyös, Kalocsa, Vác, Jászberény és Kunszentmiklós városokra is kiterjedt. Törvényes szabályozást csak 1868-ban kapott. A tagoknak 2 forint 50 krajcártól 100 forintig terjedő évi illetékeket kellett fizetni 7 kategória (kiterjedés, jövedelem, szabadíték, gyárosi szabadalom stb.) szerint. A kamara első elnöke Valero selyemgyáros volt. A hatóság, ügylátszik, eleinte nem jó szemmel nézte ezt a felsőbbbségi úton létesített érdekképviselőt és panaszközpontot, mert 1850. október 30-án megtagadja tőle a segélyt, helyiség és bútorzat szolgáltatását. De felsőbb nyomásra decemberben megszavaz év 500 forint segélyt és egy pár »használt« bútor.

A kereskedelmi társaságok között nevezetes a Pesti Lloyd Társaság, amely 1850-ben gabonacsarnokot létesít; ez 1852-ben árutőzsdévé alakul, míg az értéktőzsde csak 1864-ben kapcsolódik hozzá. Bankok közül nevezetese: az 1842-ben alakult Pesti Magyar Kereskedelmi Bank; az Osztrák fizető bank fiókja és az 1862-ben alakult Magyar Általános Hitelbank.

Nevezetes intézmény lett az 1857-ben Deák, Eötvös, Ürményi stb. részvételével alapított és Lévai Henrik igazgatása alá került Első Magyar Általános Biztosító Társaság.

Ha a kereskedők névsorán végig tekintünk, ma is, jól ismert neveket találunk: Hoffmann József, Tsögl, Lutzenbacher, Dona, Kochmeister, Kanitz, Mössner, Kugler Henrik stb. Ez utóbbi 1858-ban hirdeti, hogy »ízletes helyiségben kitűnően kiszolgált kínai és orosz teán s a legkülönbébb süteményeken kívül, a legjobb fagyaltot« szolgáltatja ki. Ez a cég pesti, sőt világfogalommal vált, utódja: Gerbeaud révén is.

Közlekedés.

Vasutak. Az abszolutizmus bekövetkeztéig tudvalevőleg csak két olyan vasútvonalunk volt, amelynek kezdő- és végállomása Pest városa volt: a pest—váci s a pest—szolnoki. Mindkettő 1846-ban létesült. 1850-ben a Magyar központi vasúttársaságot átvette a Rotschild-csoport, amelyet nagyrészt állami kötvényekkel elégítettek ki. 1854-ben az osztrák állami vonalakat eladták a Szabadalmazott osztrák-magyar államvasúttársaságnak, amely 1856-ig kiegészítette az egész Pest—Vác—Esztergom—Érsekújvár—Pozsony—Marchegg és Bécs közti vonalat, a Pest—Cegléd—Szolnok—Félegyháza—Temesvár—Buziás közti vonalat, valamint a Pest—Újszöny—Győr—Bruck—Bécs közti vonalat.

1856. október 8-án koncessziót kapott a császári királyi szabadalmazott Déli Vaspályatársaság, amely magyar vonalát Budáról Csáktornyan át az országhatár felé vezette. A budai déli vasúti pályaház az úgynevezett »kis tábormezőn« (Kleine Generalswiese), tehát a Vérmező volt függvénye helyén épült. 1857. júniusi alapkövetétele alkalmából a Vasárnapi Ujság lelkesedve írja: »Ős Buda sem állhat ellen a kor hatalmának«. A Déli vasút Bécs—Horvátország—Trieszti vonala is megvolt már.

Végül 1856. szeptember 21-én egy társaság engedélyt kapott az úgynevezett Tiszavidéki Vasút fontos vonalaira, amely a szolnoki vasutat folytatta Debrecen, illetve Miskolc—Kassa felé; ezzel tehát Pest vasúti összeköttetést kapott felső és északkeleti Magyarországgal is, ami a két főváros kereskedelmét nagyban emelte.

Feltűnő, hogy mennyi magyar mágnás vett részt ezekben a vállalkozásokban. (A herceg Esterházy, a gróf Apponyi, Andrássy, Esterházy, Festetics, Károlyi, Lónyay, Szécheny, Zichy stb. családok, a hazai és külföldi pénzemberek: Sina, Wodianer, Eskeles, Pereira, Fould, gróf Morny, III. Napoleon féltestvére és miniszterelnöke stb. mellett.) Ez a koncessziós gazdasági iram utóbb feltűnően folytatódott és utóbb többször botrányba fulladt egyéb fővonalak és vicinálisok kihasználása terén.

Hajózás. A Dunahajózás 1830-tól 1857-ig teljes monopóliummal az Első csász. kir. szabadalmazott Dunagőzhajózási Társaság kezében volt. Az abszolút korszak alatt Bécs, Győr, Pest-Buda, Zimony, Orsova s a dunai fejedelemségek közt tartott fenn rendes hajójáratokat, míg a gyorsjáratok a Ferenc József, Albrecht, Sophie nevű hajókkal (135 hálófülkével), Bécset, Pest-Budát, Odesszát, Konstantinápolyt kötötték össze elég sűrű forgalomban, jöllehet a Vaskapu szabályozása még a jövő zenéje volt. Az egyed-
 árusági hajóstársaság, — amely különben több helyi járatot is tartott fenn a fővárosban, a Margit-szigetig és Óbudáig és viszont, — sok borsot tört

a hatóság orra alá, azzal, hogy a legszebb parthelyeket a felsőbbség támogatásával olcsó áron lefoglalta.

Kisebb hajókkal és uszályokkal több magáncég közlekedett, amelyek közt Lutzenbacher volt a leghíresebb.

Piaci árak.

Ezekre nézve csak egy pár kiragadott adatot szolgáltatunk : 1853-ban Pesten a marhahús fontja 10 krajcár, Budán 9 krajcár ; a hét latos közönséges zsemlye 1 krajcár. 1856-ban a marhahús fontja 11 és $\frac{1}{2}$ krajcár, a sertés-húsé 16 krajcár. (Ugyanekkor a búza mázsája 4 forint 32 krajcártól 5 forint 15 krajcárig terjedt. Az árpa 2 forinttól 2 forint 12 krajcárig, a zab 1 forint 12 krajcár.) 1858-ban, ausztriai pénzben az $\frac{5}{8}$ latos zsemlyecipó, a $\frac{4}{8}$ latos mund-zsemlye és a $\frac{3}{8}$ latos szarvas- és császárzsemlye 1 krajcár.

A húsfogyasztásról 1859-ben közölt kimutatást a Budapesti Hirlap, mely szerint a két fővárosban 1852-ben $26\frac{1}{4}$ millió, 1853-ban $30\frac{3}{4}$ millió, 1854-ben $30\frac{1}{2}$ millió, 1855-ben $29\frac{1}{4}$ millió és 1856-ban $32\frac{1}{4}$ millió font húst fogyasztottak. 1857-ben, amidőn a két főváros 131.705, illetve 56.753, összesen tehát 188.458 főből állott,¹⁾ a lakosság fejenként évi 171 font húst fogyasztott, míg Bécs 125, Prága 113, Pozsony 181 fontot. A húsнемűek így osztak meg : marha 55.7%, borjú 6.4%, bárány és birka 6%, sertés 27%. A borfogyasztás fejenként 142 itce, a sörfogyasztás 38 itce volt.

Telek- és házipiaci adatok:

1850. Herminamező, holdankint 342 forint 24 krajcár ; Kőbánya (téglagyári telek) holdankint 50 forint.

1853. VIII. ker., Nap- és Futó-utca sarkán négyszögöl 3 forint ; Budán a gróf Karácsonyi-palota parkjának hátsó része ölenként 1 forint ; Rózsadombi telek négyszögölenként 2 forint ;

1854. Húvösvölgy (Kovács-kutacska, Ördögárok) négyszögöle 30 krajcár.

1855. Csömöri—Hermina-út, homokos telek holdankint 309 forint 15 krajcár.

1856. VII. ker., Erdősor, Kerepesi-út ölenként 2 forint 40 krajcártól 4 forint 10 krajcárig. Szolnoki—Debrecen vasút és Gyömrői-út holdankint 250 forint. VIII. ker., Sándor-utca ölenként 8-tól 10 forintig. 1857. a mai Vörösmarty-téren régi Harmincad-épület négy telkének öle 250-tól 301 forintig. (Eisele, Kereskedelmi Bank, Lyka, Kovács Endre dr.) ; VIII. ker., Kálváriahegy mellett öl 1 forint 31 krajcár.

¹⁾ A mi egykorú adatunk szerint $136.566 + 51.325 =$ összesen 187.891 főből.

1858. Rákosi Zsivora-telkek holdja 225 forint ; Kőbányai sertés-szállások holdja 1313 forint 42 krajcár.

1860. Váci-út Angyalföld öle 84 krajcár ; az Akadémia telke féláron ölenként 120 forint. 1860-ban Marczibányi Lőrinc belvárosi Uri — ma Petőfi Sándor — és Zsibárus-utca sarkán levő I. emeletes házát eladja gróf Karácsonyi Guidónak 151.000 forintért. 1866-ban a Ferenc József-rakparti feltöltött telkekért Heinrich István ölenként 205 forintot, Stein Fülöp ölenként 271 forintot ad.

4. Egészségügy. Köztisztaság. Szociálpolitikai nyomok.

a) Egészségügyi létszám Pesten és Budán.

	Pesten 1851-ben	Pesten 1858-ban	Budán 1858-ban
Orvostudor	163	160	21
Sebész	62	64	27
Baromorvos	¹⁾ 7	14	4
Bába	4	150	63
Gyógyszertár	13	14	9

b) Pest város orvosi személyzete 1861-ben.

A központban 1 tiszti főorvos és kórházigazgató (1000 forint fizetés, 800 forint szálláspénz és fűtés), 6 kerületi orvos, 1 baromorvos, 6 bába, 1 gyepmester-nyúzó.

A Szent Rókus-kórházban és fiókjaiban : 4 főorvos, 6 alorvos, 5 segédorvos, 1 bába, 6 betegápoló, 36 betegápolónő, 2 lelkész.

A hatósági tiszti főorvos állását az abszolutizmus kezdetén szétválasztják a kórház igazgatóitól. (Amaz dr. Hoffmann Géza, majd Tormay Károly, ez dr. Brunner Ferenc. Tormay fizetése 800 forint és szálláspénz, Brunneré 600 forint és szálláspénz.) A községtanács a tanáccsal szemben befolyást követel a főorvosi állások betöltésére.

A hatósági főorvos feladatává teszi a következőket : 1. Örökös lakosságot veszélyeztethető helyiségek, utcák, élelmiszerek, iparok fölött. 2. A születési, halálozási és oltási tabellák vezetése. 3. Örökös a gyakorló orvosok diplomái és a patikák fölött ; a kuruzslók üldözése. 4. Havijelentések és javaslatok a főváros egészségügyi állapotáról ; ragályos betegségek esetén sűrűbben is.

A kerületi orvosok a kerület ingyen betegeit kezelik.

A sebészek dolga a halottkémlés az 1852. évi 10.946 számú tanácsi utasítás szerint.

Különben a szabályrendeletek jegyzékében is vannak idevonatkozó utasítások.

¹⁾ Csak hatósági.

Ami a Rókus-kórházat illeti, annak évi bevételei az alap kamataiból, a kegyeleti adományokból, a polgári díjakból, az ipar- és kereskedelmi engedélydíjakból és az ápolási díjakból adódnak. 1850. táján a napi ápolási díj közös szobában 16 krajcár, különszobában 1 forint 20 krajcár. Ugyanekkor a büdzsé kereken 70.000 forintot tett ki. 1851-ben a 600 ágyas kórházban 6156 beteget ápoltak, akik közül 640 halt meg. 2186 beteg volt fizető, a többi ingyenes. Már akkor nagy aránytalanság mutatkozott abban, hogy a speciálisan fővárosi kórházban csak 1253 pesti honost ápoltak, a többi $\frac{4}{5}$ -öd vidéki és külső országi volt. E miatt többször történt javaslat, hogy ezen idegen teher teljesen átháríttassék az államra s ez esetleg állami kórház létesítésével segítsen.

Kolera, különösen a szabadságharc idején és végével, azután pedig 1854/55-ben — valószínűleg a krími háború révén behurcolva, — dühöngött. Ekkor 3520 kolerabeteg volt Pesten, akik közül 1848 meghalt. A vész alkalmul szolgált erélyesebb köztisztasági rendeletekre (így például az Ősz, — mai Szentkirályi-utcai vágóhíd stb. ellen).

Abban az időben az elmebetegeket is a Rókusban helyezték el, már amennyiben némi helyet tudtak nekik szorítani. Az elmebetegek ország-szerte szormorú helyzete arra bírta az abszolút kormányt, hogy részükre egy nagy központi intézetet tervezzen. A hely választása Budára esett, a mai Lipótmezőre, amelynek erdős részéből Buda 60 holdat engedett át 23.203 forint 22 krajcár becsár helyett, 16.000 forintért (holdankint 266 forint 66 krajcár). A kórháztelep tervezésével a kormány persze osztrák embert bízott meg (Zettl Lajost). A költségekhez a császár 1857-ben 300.000 forintot adományozott. 1861-ben az építési költségek már közel 1 és $\frac{1}{4}$ millió forintot tettek ki.

Az elmebetegek sorsán magánvállalkozás is próbált némileg segíteni, 1852-ben dr. Schwartz Ferenc a Kékgolyó-utcában 50 betegre rendezett be magánegyházintézetet.

Dr. Siklóssy Károly főorvos 1856-ban a Városmajor-utcában nyitott ideggyógyintézetet. Ugyanazon időtájban dr. Fischof a Városligetben.

Dr. Siklóssy Károly vállalkozó kedve több más dologban is megnyilvánult, így a Margit-szigeten felül a Rákos irányában levő zátonyról melegvizű ásványforrásokat akar elvezetni, továbbá engedélyt kért magán-szülőintézet és gőzfürdő létesítésére. Ez utóbbi kérelmet azonban a tanács 1851-ben 3442. szám alatt elutasította azzal, hogy a szülönőkről való gondoskodás nem lehet magánvállalkozás tárgya, de remélhető úgy is, hogy az állam nemsokára maga fog ilyen intézeteket létesíteni.

Az *utcatisztogatás* az egész idő alatt még nagyon gyenge állapotban volt. A katonai és polgári felsőbbbség, fel egész a kormányzóig állandóan

kifogásolta a port, piszkot, utcaszemetet, sokszor olyan főhelyeken is, aminő a belvárosi főtemplom környéke. A favágás, szénrakodás, az esőzés, építési törmelék megannyi okozója volt a köztisztatlanságnak. Hozzájárult a csatornázás rossz állapota. A magáncsatornák tisztítására bizonyos mennyiségű akó víz beöntését rendelték el.

Érdekes Beliczay Imre terézvárosi bíró 1863-ban tett indítványa, melyszerint a Király-utca lakosai fizessenek boltajtónkint 30, földszinti ablak után 10, I. emeleti ablak után 5, II. emeleti ablak után 4, III. emeleti ablak után 3, IV. emeleti ablak után 2 krajcárt. (IV. emeletes ház csak egyetlenegy volt akkor a Király-utcában.) Az ebből befolyó jövedelemből pedig tisztítsák rendesen a nagyforgalmú Király-utcát, amely a Városligetbe vezető fővonal is volt.

Az utcatisztogatás büdzséje ebben az időben sem tett ki többet Pesten 20.000, Budán 4000 forintnál.

Szociálpolitikai nyomok. A Nyár-utcai pesti szegényápoló intézet helyei ebben az időben mind túltömöttek voltak. Hiába volt már több fiókja. Ezért komolyan kellett tervezgetni megfelelőbb elhelyezést. 1854. április 24-én a felséges pár látogatásának öröme a pesti községtanács elhatározta egy központi szegényápoló építését s erre a célra első részletül 5000 forintot szavazott meg. Ehhez Ő felségeik és egyes gazdag emberek rögtön nagyobb összegekkel járultak. Az új intézet az Alsóerdősor és Szegényház-tér (ma Rózsák-tere) sarkán épült 1450 ölnyi területen. Felső engedéllyel az »Erzsébet«-szegényház nevet vette föl. 1856. augusztus 22-én lett készen, úgyhogy a Nyár-utcai Nőegyleti ápolóból, a Diófa- és Sándor-utcai telepekről átköltözhettek az ápoltak. 235 előregedett szegénynek volt hely, de ezt a számot rögtön kezdetben is túl kellett haladni. A szegényház költségvetése ekkor 70.000 forint körül mozgott; volt 1 gondnoka, 1 ellenőre, 1 felügyelője s közösen a kényszerítő dologházzal, 1 főorvosa. (Ebben az időben az első zsidó hatósági orvos: az agilis dr. Rózsai.)

A Kerepesi-úti *kényszer-dologház* neve rosszul hangzott és büntető intézetre vallott. Ezért az abszolút kormány 1851-ben átminősítette: célja nem büntetés, hanem, mint »politikai helyi intézet«-nek a dologhoz való szoktatás és a vallásos és erkölcsi nevelés. Azt az újítást is behozta, hogy 14 éven aluliakat is beutaltatott. Az évi forgalom ekkor 3000—4000 volt. 1855-ben az intézetet a város átengedi a kormánynak, amely országos árva és lelenházat készül ott berendezni. A dologházban elhelyezve volt egyéneket a város Vácra, kincstári intézetbe adja, megfelelő kárpótlás mellett. 1861-ben azonban újra a város használatába kerül vissza a dologház.

Az akkori szintelen akták között érdekes adalékra bukkantam a *kolduskérdés*-re vonatkozólag: a Pest kerületi miniszteri biztos 1850. évi

július 28-án kelt 9315. számú következő leiratára : »Élénk figyelmet gerjesztett felsőbb helyütt az a tapasztalás, hogy Pesten és Budán a koldulás legkülönbözőbb nemei a községet felettébb terhelőleg mindinkább lábra kapnak. Ideje, hogy a bajnak valahára komolyabb gát vettessék, melynek sikeres eszközlése tekintetéből a következőket találtam szükségesnek : 1. hogy a szegények ellátásának ügye Pesten, Budán és Óbudán szabályozás alá vétessék ; 2. a koldulás az illetékes hatóságok és e célra szolgáló organumok által erélyesen akadályoztassék meg. Ez utóbbi annyival is inkább helyén van, mert míg egyrészt a *munkászekerek hiánya miatt minden oldalról panaszok hallhatók s a munka bére fölöttebb magasan áll*, másrészt minduntalan láthatni munkaképes egyéneket a koldulásból tengődni.

A koldulás szoros kapcsolatban áll a szegényellátás ügyével. Semmi jólrendezett városban nem hiányzanak intézetek csonka vagy elaggott egyének ápolására és segélyezésére, de kötelessége is minden községnek hozzátartozóiról elszegényedés esetére gondoskodni.

Pesten vannak ilyen intézetek, de hiányzik az általános kiterjedtség. Tehát vizsgálat alá kell venni őket, a hibákat ki kell pótolni s ami véggkép hiányzik, újból teremteni. Különösen feladat a *szegényház rendezése* : ennek nagyobb alapot kell teremteni, *koronkénti* adakozások, *aláírások* útján befolyandó jövedelmek s a *munkaképes népesség megadóztatása* által. Az intézetet legnépszerűbben kell rendezni, nyilvános ellenőrködés alá helyezni, hogy a közönség a legszigorúbb részrehajlatlanságról meggyőződést szerezzen.

Másodszor meg kell szüntetni az utcai és házi koldulást, hogy elvontan az ezt javasoló rendőri tekintetektől, — a közönség hajlandóbb legyen rendszeren meghatározott adakozásból járulni a szűkölködők kellő ellátásához.

A hatóságok és organumaik e részbeni tevékeny föllépésén kívül szükségesnek láttatik, hogy egy külön rendelet kibocsájtásával következők hirdettessenek ki : 1. A házi és utcai koldulás akármily alakban üzése szigorúan tilalmaztatik. 2. Cél nélküli elhelyezkedés vagy üldögélés az utcákban, vagy kérő tekintet és jelek által az utcákon jövő-menőket, könyörületre, alamizsna adására indítani tilos. 3. Tilos a házalás, mely leginkább csak ürügy a koldulásra. 4. A rendelet áthágóit a nyilvános biztonsági szervezet letartóztatni és az illetékes hatóságnak átszolgáltatni fogja. 5. Mint-hogy a koldulás magában is kihágás, az ideiglenes fenyítő törvényi rendelet 4. §-a szerint három hónapig terjedhető fogházzal büntetendő. 6. A büntetés után a hatóság a kebelébe nem tartozókat továbbszállíttatja, ismételt visszatérés esetén pedig szigorú fenyítés után, örökre kiutasítja. 7. Testhiányoknak mutogatása szigorúan fenyíttetetik. 8. A 14 éven aluliakról szülőik felelősek : gondozóik, ha tudva türik a koldulást, vagy a koldulásra saját hasznuk tekintetéből serkentették a kiskorúakat, fogsággal fenyíttetnek.

Különös tevékenységgel járjanak el a hatóságok a látogatottabb sétaterek megfigyelésében, ahol a koldusok valóságos *állomásokat* tartanak.»

A községtanács 15.388. számú határozata szerint megfelelő eljárásra utasította a dologházi és szegényházi bizottságokat és a rendőrfőkapitányt, aki a kebelbeli koldusokat fogja össze és születési helyükre való eltávolításukat eszközölje. Egyszersmind megindultak a *jótekonnyal való adakozások* is, de Rózsai főorvos jelentéséből megtudjuk, hogy 1856-ban már az eredetileg 14.000 forintot kitevő aláírások 1547 forintra *csökkentek*. (Akár csak ma is!)

A kormányzó *Albrecht* főherceg szociális gondoskodásának tanujelét adta, amidőn nejével, *Hildegard* főhercegnővel együtt 1856-ban 4000 forint adománnyal alapját vetette meg a főhercegi pár nevére elnevezett *jótekonnyal való adakozások* alapnak, amelynek célja volt a szorgalmas és önhibájukon kívül szerencsétlenség által lezüllött iparosok segélyezése, kamatnélküli kisebb összegekkel, amelyeket hosszú részletekben kell a lehetőség szerint visszafizetni. Pest 4000 forinttal, Buda 2000 forinttal járult az alaphoz, de tehetős magánosok is szépen adakoztak, úgyhogy az intézmény nemsokára megkezdhetette működését és a világháború befejeztéig folytatta is. Ekkor egy sokkal nagyobb-szabású intézetbe: a Kisipari Hitelintézet Részvénytársaságba olvadt be.

Nevezetes szociálpolitikai kezdés történt 1856. szeptember 8-án a Király-utcai Valero-házzal szemben levő épületben: tudniillik megalakult a *Pest-Budai katolikus mesterlegények társulata*, amely körül különösen Szabóky Adolf piarista pap buzgólkodott. Az egyleti tagok a belépésnél 20 krajcárt, azontúl havi 6 krajcárt fizettek és ezért rendszeres tanfolyamokban (hittan, éneklés, olvasás, írás, fogalmazás, számvetés, rajzolás, föld-leírás, természettan, történelem, mintázás stb.) részesültek különösen az ipari mesterségekben való továbbképzés szempontjából. E mellett vallásos és hazafias ünnepélyeket is rendeztek.

Az ipari és kereskedelmi alkalmazottak vasárnapi *munkaszünete* és ebédideje több rendelkezés tárgya volt, így például, hogy a szabólegényeknek ebédelésre fél óra helyett 1 órai szünetet engedélyezett a pesti tanács, (1850. évi 2095) valamint, hogy fellépett az ellen, hogy a kereskedők vasárnap 10 óra után is nyitva tartsanak, hogy a korábbi zárás által a kereskedőtanoncok (akkor »gyakornokok») időt kapjanak a vallásban és a vasárnapi szakmai oktatásban való részesülésre (Pesti tanács, 1853. július 12. ülés).

5. Közoktatás.

Az abszolutizmus alatt Pest és Buda közoktatásában két jelentős mozzanat vonul végig: egyrészt a germanizáció, másrészt a korszerű fejlesztés. A németesítés ellen a meghunyászkodó hatóságok természetesen évtizedekig nem küzdöttek, de küzdöttek, a magyarság érzésének ápolá-

sával a magyar szülők, gyermekeik és — titkos ellenállással, kenyerük veszélyeztetésének határáig — a hazafiasabb érzelmű tanárok és tanítók. És mihelyst a 60-as évek elején a magyarság új reményre és erőre kapott, az alkotmányos érzelmű új — jobban mondva régi — városvezetőség is pártjára kelt azoknak, akik a nemzet jogainak az iskolában is leendő érvényesítéséért harcoltak.

A germanizáció céltudatos vezére, Bach mellett, az osztrák birodalmi vallás- és közoktatásügyi miniszter, a különben tehetséges és alapos gróf Thun-Hohenstein Leó volt, aki különösen a középiskolákat vette gondjaiba, már 1850. évi híres »Organisations-Entwurf«-jában. Igyekezett Pest és Buda iskoláit ausztriai és csehországi tanerőkkel, tehát honfitársaival telerakni, a magyar nyelvet az egyes tantárgyakban háttérbe szorítani s a legtöbb tárgyat németül taníttatni. 1856-ban elrendelte, hogy hat év múlva minden gimnáziumban teljes német tanítás legyen. 1857—58-ban Pesten egészen német nyelvű császári gimnáziumot alapított, Budán 100.000 forint költséggel, 260 növendékkel, német reáliskolát (a mai Toldy Ferenc-reáliskola őseit). Ez utóbbinak különben a nagytudományú admonti benediktinus, dr. Schenzl Guidó volt az igazgatója.¹⁾ A magyar és idegen tanerők országhatáron túli áthelyezése, minthogy a birodalomnak területét egységesnek vették, szétében divott. Így például a jeles Riedl Szende, Riedl Frigyesünk atyja, Prágában volt tanár. (1854—1861.)

Csak Thun bukása után, 1860 óta kapott lábra az a törekvés, hogy az idegen tanerőket rendre magyarokkal cseréljék ki s a tantárgyakat magyarul tanítsák. (Egyetem, Angol Kisasszonyok, Zsidó iskolák, stb.) Ezt legjobban nyomon lehet követni az 50-es években keletkezett első pesti reáliskola (a mai báró Eötvös József-reáliskola) fejlődésében az egy-két osztályú alreáliskolától s a német igazgatótól és túlnyomóan idegen tanáraitól kezdve a lelkes magyar pedagógus és ifjúsági író, Ney Ferenc korszakáig, amikor ez a jelentős intézmény már mint magyar kultúrtűzhely egészen kiépült és hatalmas új hajlékot is nyert. Ez a Kohlbacher- és Czukor-, azaz a mai Reáltanoda- és gróf Károlyi György-utca közt a Marschan Józseftől 43.505 forintért vásárolt úgynevezett »körösi«-telken, amelyet a főváros magához váltott, 1854-től kezdve épült. Ünnepélyes megnyitása 1860. november 25-én volt. Tanerőinek létszáma ekkor a következő volt: 1 igazgató (1050 forint fizetés és 200 forint pótlék), 13 rendes tanár (à 1050 forint), 7 helyettes tanár (630-tól 400 forintig) 3 tiszteletdíjas tanár (egyenként 126 forint), 1 tiszteletbeli énekmester (52 forint 50 krajcár).

¹⁾ A reáliskola mellett meteorológiai s földmágnassági megfigyelőt s *déljelző* állomást létesített. (A déljelzés, legújabb kis megszakítással, maig működik.) 1870-ben szervezte a magyar meteorológiai és földmágnassági intézetet. Számos becses szakmunkájáért az Akadémia 1867-ben tagjává választotta.

Az akkori tankönyvek is jellemzik a fejlődést, amikor például, még az 50-es évek közepén is a hazai történelmet Thomek Vladivoj »Az ausztriai birodalom története« című munkájából tanították.

Tagadhatatlan azonban, hogy a középiskolák Thun által megindított modernizálása jó hatású volt s megkönnyítette utóbb a magyar középiskola munkáját. Ez különösen abban nyilvánult, hogy az iskola az élet gyakorlati követelményeihez jobban igazodott. Így a reáliskola a műszaki pályákra való előkészítést jobban szolgálta, pedáns matematikai, mértani és rajz-oktatásával. De a német és francia nyelv tanítása is hasznos volt az életre. Ez az akkori tanulónemzedék későbbi pályáján, a reáliskolából, de a gimnáziumokból is kikerült számos jeles ember s különösen mérnök, építész stb. tudásán nagyon meglátszott. Ezeket a pedagógiai hagyományokat magyar szellemben követte azután a magyar tanárság. A gimnázium viszont a humaniorák által a lelki kultúrát finomította. A 60-as évre való átmenetben a hatóságok a reáliskolákban is sürgették a humaniorák elmélyesztését, mert különösen a magyar irodalom és történelem fokozottabb felkarolásától a magyar érzés erősítését is remélték.

A *fővárosi iskolákra általában* két évből hozunk fel adatokat. 1851-ből és 1858-ból, az iskolások számát és a tanerőket illetőleg.

Óvodás volt: 1851-ben 794, 1858-ban 1280;

Nyilvános elemi és középiskolás: 1851-ben 5407, 1858-ban 7929;

Magániskolai tanuló: 1851-ben 1972, 1858-ban 2320;

Kereskedelmi és vasárnapi kereskedelmi »gyakornoki« iskolás: 1851-ben 1130, 1858-ban 3232.

Ez összesen kitesz 1851-ben 9303, 1858-ban 14.761 tanulót.

1851-ben ezenkívül volt még az ágostai evangélikus elemi iskolának 572, gimnáziumának 234 tanulója; a református egyházközség anyaiskolájának 166 tanulója; a zsidók tanodájának 700 tanulója. Utóbb a reformátusok (1859-ben) gimnáziumot és már előbb theológiai intézetet állítanak. Volt még 2 császári tanítóképezde. A József-ipartanodának, a mai politéchnikum őseinek 7—800 tanulója volt. Ebben az időben keletkezett a pesti kereskedelmi iskola is, a mai Kereskedelmi Akadémia őse. De a neves magánintézeteket is számba kell még venni: ilyenek voltak a Hampel Antal-féle kereskedelmi iskola 1830 óta, továbbá a Mutschenbacher, Mihálko, Marmorek, Röser, Gönczi és Szőnyi-féle fiúiskolák; Gönczinél tanított a híres Brassai Sámuel, Szőnyinél Csengery Antal és Gyulai Pál. Leányiskolák voltak a Janisch, Dalvig-Sztankó (Csapliczky) stb. úrhölgyek vezette intézetek.

Nagy küzdelem folyt Pest és Buda közt a József-ipartanoda 1854-ben Budára (a várbeli Egyetemi Nyomda épületébe) történt áthelyezése körül. 1856-ban elkezdődött polytechnikummá való átszervezése, 1860-ban pedig teljes átmagyarosítása.

A pesti *elemi* iskolák személyzetének létszámáról és illetményeiről beszámol az 1861. évi rendezés alapján, Flaxmayer idézett könyve. Itt csak röviden összegezzük, hogy a főváros szolgálatában állott az elemi iskolákban 11 főtanító (900-tól 700 forintig terjedő illetménnyel, egyesek lakással is), 65 altanító (500-tól 300 forint), 16 hittanár (42-től 140 forintig terjedő tiszteletdíjjal), 1 főrajztanító és 5 segédtanító.

Mindezek fölött állott az úgynevezett *iskolaigazgató*, az összes elemi iskolákra nézve tanítási főfelügyelőül. Az abszolutizmusig a tanács egy tagja volt az iskolaigazgató, legutóbb Feszl Auguszt. Az 1850. évi 9883. számú tanácsi határozat önálló iskolai igazgatót szervez, 1200 forint fizetéssel és 200 forint irodaátalánnyal. Az igazgató »tulajdonaiul« megkívánják az általános tudományos műveltséget, a tanszaki jártasságot, a feddhetetlen jellemet, polgári hűséget, politikai tisztaságot, köztiszteletet, a testi és szellemi épséget, a városban »divatozó« nyelvekben való jártasságot, a közoktatás és nevelés iránti buzgalmat, az ifjúság iránti barátságos vonzalmat, és a hasonló téren teljesített működést. Az igazgató lehet világi vagy egyházi férfi is. Kötelességei: szorgos és folytonos felügyelet az összes elemi iskolákra, de további rendeletig a reál-, kereskedelmi, vasárnapi iskolákra és kisdédóvókra is; a felsőbb rendeletek pontos végrehajtása; iskolalátogatás, próbatétek (vizsgálatok) tartása; évi jelentések, bizottsági tanácskozások; tanítói állásra jelölések; a beiskoláztatás szorgalmazása; a szerek felügyelete; bizonyítványok kiállítása, stb. A pályázatnál kilenc jelölt közül a miniszteri biztos Mayer István esztergom-megyei áldozópapot, az egyetemen a felsőbb neveléstan rendes tanárát és »István bácsi« név alatt ismeretes népszerű íróat választotta ki. Mayer 1857-ig gondozta az iskolákat, amikor kürti plébános lett, utóbb kanonok. Utódja Fliegler József, szintén egyházi férfiú.

Ebben a korszakban Pestváros két új elemi iskolát állított föl, egyiket a Ferencvárosban, a másikat a Belvárosban. A ferencvárosi új építkezésre már a szabadságharcot megelőző idő óta készült, de a kivitelre csak 1857-ben került sor, amikor az 1500 iskolaköteles közül csak 500 fért el a régi iskolában, ez is rosszul. Minthogy a kiszorultak szegénysorsúak voltak, akik nem járhattak magánintézetbe, a főváros dr. Burghardt és Eggenberger községtanácsosok indítványára végre elhatározta az új építkezést, 23.000 forint költséggel a mai Bakáts-téren.

Érdekes iskolaügyi adat az 1855. július 8-i felsőbb rendelet, amely egyrészt a rendes iskoláztatás érdekében minden mulasztást 1 krajcárral büntet, másrészt kimondja, hogy ezentúl nem szabad a gyerekekkel hasábtűzfát hazulról hozatni, mert minden község köteles iskoláját jól fűteni.

1856-ban kezdeményezi a helytartóság az úgynevezett gyári iskolák felállítását.

6. Közművelődés.

a) Irodalom.

A szabadságharc letiprása az egész vonalon fölkeltette a nemzeti ellenhatást. Ez nagymértékben megnyilatkozott az irodalmi termelésben és fogyasztásban is. A szájkosaras magyar értelmiség olvasmányaiban keresett és talált táplálékot hazafisága ápolására, jelene vígasztalására és jövő reményei szítására. A multból páratlan irodalmi kincsei maradtak; hogy csak az újabbakat említsük: Vörösmarty, Petőfi, Arany és Tompa. De utánuk Bajza, Garay, Sárosi stb. Ezeknek termelése, az eltűnt meteor Petőfié kivételével, bár békozottan, továbbfolyt s költeményeik kéziratban titkon kézről-kézre jártak. De újak is léptek csatasorba, — különösen elbeszélők — egyre számosabban, akik tisztában voltak nagy feladatukkal. S ha sokszor külföldi tárgyakat dolgoztak is fel, idegen nevek és viszonyok leple alatt is szegény hazánk dolgaival foglalkoztak s ezt a burkolt nyelvet, az allegóriákat olvasóik nagyon is jól megértették. A rendőri cenzura pedig nem pusztíthatta ki ezeket a műveket, bár Argus-szemmel kutatót és vadászkopó módjára szimatolt mindenütt a zsákmány, azaz az izgatók és lázítók után.

A mondottak illusztrálására e helyt legyen elég egy kis névsor az 1850 és 1860 közt megjelent irodalmi művekről. Csak 1860-ig vittük, mert az ezzel kezdődő évtized már teljes diadalát látta az irodalomnak a magyarság és magyarosodás munkájában, az egész társadalomban.

Az említett költőkön kívül a szépirodalom terén ebben az évtizedben az istenáldotta nagy mesekirály: *Jókai Mór* küzdi fel magát a vezérek közé, nagy termékenységgel, aranyos kedvességével, magyar szellemével és pompás nyelvével. És elsősorban derüs optimizmusával. Csakhamar elhagyja régebbi regény- és novellaíró társát, Walter Scott utánzóját, az emigráns báró Jósika Miklóst, akinek azonban még mindig számos híve van, újabb modorában is.

Kettőjük termelésének jegyzékét a következőkben adjuk:

Báró Jósika Miklós:

1853: Eszther, Nagyszebeni királybíró, Gordiusi csomó. 1854: Zöld vadász, Szegedi boszorkányok. 1855: A tudós leánya. 1856: Egy magyar család Párizsban, Rom titkai, Jön a tatár. 1857: Két királynő. 1858: A hat Uderski leány. (Ugyanerre az évre esik polémiája: Regény és Regényítészet.) 1860: A két barát.

Jókai. (Eleinte Sajó álnév alatt.):

1850 és 1851: Forradalmi és Csataképek, Bujdosó Naplója, Hangok a vihar után. 1852: *Erdély aranykora*, A kétszarvú ember, Dalma (színmű).

1853: *Török világ Magyarországon, Egy magyar nábob*. 1854: *Kárpáthy Zoltán, A janicsárok végnapjai, Erdélyi képek, A magyar nemzet története (regényes)*. 1855: *A magyar előidőkből, Véres könyv*, 1856: *A régi jó táblabírák, Szomorú napok, A magyar nép adomái, Tarka élet, Délvirágok, Árnyképek, Regék, Oceania, A legvitézesebb huszár, Nagy tükör*. 1857: *Népvilág, Az istenhegyi székelylány, és egy sereg más novella, Dózsa György (színmű)*. 1858: *Elátkozott család, Dekameron (10 k. elbeszélés)*. 1859: *Szegény gazdagok*. 1860: *Szigetvári vértanúk (dráma)*. A határon túl, de korszakalkotóan 1862: *Az új földesúr*.

A régi jó Fáy András szépirodalmi összes munkái 10 kötetben 1855-ben jelentek meg s ezeknek, valamint a külön megjelent műveinek (Jávor orvos és szolgálja Bakator András, A szutyogfalviak, stb.) még mindig sok olvasója volt a táblabíró világból és a gyöngédebb nemből.

Az anekdotikus irodalom kiváló művelője, Vas Gereben (Radakovics) szintén táplálta a magyar érzést (Régi jó idők 1855, Régi képek 1856, Nagy idők, nagy emberek 1857, A nemzet napszámok 1857, Egy alispán 1858, Pörös atyafiak 1860, stb.) Termékeny szépírók voltak még ekkor P. Szathmáry Károly, Abonyi (Marton) Lajos, Degré Alajos, Pálffy Albert, Vadnai Károly, Beöthy László, Lauka Gusztáv, báró Podmaniczky Frigyes, Bulyovszky Lilla, Szabó Richard, Kelmenfi László, Szekfiné-Kánya Emilia, stb.

De a könnyebb fajsúlyúak közt nehéz, nemes fémként tündökölnek báró Kemény Zsigmond és báró Eötvös József művei (Kemény: a Rajongók 1858, Zord Idők 1862, Eötvös: a Nővérek 1857.) Mindketten a publicisztikának és állambölcsészetnek is klasszikusai. Élénk színekkel alkotott hatásos korrajz Gyulai Pál: Egy régi udvarház utolsó gazdája című elbeszélése 1857, és befejezetlen Romhányi című elbeszélő költeménye.

A nemzeti keserűség szatírája testesült meg Arany János »Nagyidai cigányok« című 1852-ben megjelent művében. A nemzet elértette, hogy a cigány tragikomédia a magyar szabadságharcnak diszharmóniáját adja és ezért a közönség nagyrésze meg is neheztelt a költőre, aki népszerűségét csak egyéb, hazafias költeményeivel, majd 1854-ben megjelent »Toldi estjé«-vel, végül 1864-ben monumentális hőskölteményével a »Buda halálá«-val nyerte vissza.

A költői gárdából nagyon népszerű volt a sokat üldözött Sárosi Gyula és Tóth Kálmán; Szász Károly, Lévy József, a katolikusok közül Mindszenty Gedeon és Tárkányi (Viperina) Béla. Majd a kuruc költészet zseniális imitátora, Thaly Kálmán (Ne bánts a magyart, Zengő liget, stb.).

A drámai irodalmat különösen Szigligeti Ede látta el. (Cigány 1853, Béli Pál 1857, A mama 1857, Fenn az ernyő, nincsen kas 1858, stb.) Kívüle

Jókai, Szigeti József (Vén bakancsos és fia a huszár 1855), Dobsa Lajos, Tóth Kálmán, Degré Alajos, stb. tűntek ki.

1861-ben jelent meg a páratlan jelentőségű: Madách Imre, szintén az önkényuralom áldozata, az Ember Tragédiájával.

Az irodalmi élet gazdagítására működött a nagy akadályok után újból megnyílt Kisfaludy Társaság, amelynek báró Kemény Zsigmond volt akkoriban az elnöke.

A magyar tudományos élet, bár közvetlenül kevesebb hatása van a nagyközönségre, szintén a nemzeti öntudat és együttérzés pályáján haladt. A Tudományos Akadémia, bár sok bosszantó korláttal, 1850-ben újból megindította munkáját, jöllehet a felsőbbség épen magyar jellegét iparkodott megnyirbálni alapszabályai jóváhagyásánál, ami alapítójának, Széchenyinek idegzetét vég nélkül fölizgatta.

Az egyes tudományszakok kiváló művelőkkel dicsekedhettek. Az államélet és közjog publicistái élén haladnak Deák Ferenc, (országgyűlési feliratait, cikkei a Pesti Naplóban, Adalékok a magyar közjoghoz 1865, amelyben Lustkandl Vencel ellen polemizál) Széchenyi István: Blick 1859, Bach ellen, Eötvös: A XIX. század uralkodói eszméi, Kemény: A forradalom után; Még egy szó a forradalom után; Csengery: Magyar szónokok és státusférjak. A jog- és államtudományok jeles munkásai voltak még Wenczel Gusztáv, Fényes Elek, Palugyay Imre, Tóth Lőrinc, Pauler Tivadar, Récsi Emil, stb.

Igen termékeny volt a történeti tudomány. Szalay László oknyomozó magyar történelme 1852-től 54-ig Lipcsében jelent meg, mert Szalay emigráns volt, de persze itthon is hamar elterjedt. Kimagasló munkák még gróf Teleky: A Hunyadiak kora; Nagy Iván: Magyarország családai; gróf Mikó Imre és Kővári László erdélyi tárgyú munkái. Az Akadémia megindította a Magyar Történeti Emlékek-et, a Magyar Történelmi Tár-t és a Magyar Okmánytár-t. Kerékgyártó Árpád Alajos, Pest főváros főtisztviselője népszerű alapon a magyar művelődés történetét művelte; Romer Flóris, Ipolyi Arnold és Henszelmann Imre az archeológiát és műtörténetet. A sokoldalú Toldy Ferenc jeles kézikönyveket adott ki a magyar nyelv és irodalom köréből. Rokonmunkák: Danielik, Ferenczy, Czuczor és Fogarassy nyelvtudományi művei. Híres világjárók utazásaikat írták meg. (Jerney János, Magyar László, Xántus János és a politikában népszerűtlen császári biztos: Havas József.) Enciklopédiákat kezdtek a Szent István Társulat és Heckenast Gusztáv (Újabbkori ismeretek tára). Nagyérdekű általános folyóiratok: Toldy Ferenc: Új magyar múzeuma és Csengery: Budapesti Szemlé-je.

Nagy közművelődési szerepe volt a nemes értelemben vett népszerűsítésnek. Különösen a mezőgazdasági ismeretek körül. (Galgóczy Károly,

Gönczy Pál, Entz Ferenc, Szontagh Gusztáv, Havas József, stb.) Az ismeretek és az irodalom népszerűsítése körül legnagyobb fróink sem restelték a munkát. Nevezetesen : A magyar nép könyve, Csengery és Kemény szerkesztésében, Arany, Eötvös, Tompa, Jókai, Erdélyi, Gyulai stb. közreműködésével ; a Család Könyve (Greguss Gyula—Hunfalvy János) ; a Vasárnapi Könyvtár (Hajnik Károly) ; a Nagy Világ képekben (Vachot Imre) ; Magyarország és Erdély Képekben (Hunfalvy—Rohbock ma is nagyértékű acélmetszetes műve.)

A vallásos népszerű irodalomnak katolikus részről Lonovits érsek, Danielik püspök, Tárkányi és Mayer kanonok (az utóbbi a népszerű »István bácsi«) stb ; protestáns részről Herepei Gergely, Székáts József, Török Pál, Révész Imre, Szász Károly stb. adták meg az irányt.

Nem megvetendő terjesztője volt az ismereteknek, — de suba — alatt, a nemzeti érzésnek is, a sok képes naptár, amely a nép első bevezetője az olvasmányok birodalmába.

b) Napi sajtó és folyóiratok. Kiadók és könyvkereskedők.

Ezek hatása a legközvetlenebb és ezért az önkényuralom és cenzura szemében a legveszedelmesebb volt. Természetes tehát, hogy a napi és heti sajtó a legnagyobb korlátozásoknak volt alávetve és csak igen lassan fejlődhetett.

A következőkben évszámszerűleg adjuk az akkori főbb lapok jegyzékét :

1849. Egyetlen napilap a kormánylap : Szilágyi Ferenc Magyar Hirlap-ja. Ezenkívül csak a Gazdasági Lapok (Korizmic) s a Kertészeti füzetek (Entz Ferenc) és Nagy Ignác Hölgfutár-ja jelenhettek meg magyar nyelven.

1850-ben Császár Ferenc engedélyt kap a Pesti Napló megindítására. Rövid időre megjelenik a Religio című katolikus lap, de utóbb két évre beszüntetik.

1852-től kezdve a hivatalos lap Budapesti Hirlap nevet vesz föl.

1853-ban Császár Ferenc divatlapja (Divatcsarnok) indul meg.

1854-ben a németnyelvű, de a magyar törekvéseket támogató Pester Lloyd kezdődik, valamint Pákh Albert nagy népszerűségű képeslapja a Vasárnapi Ujság, mely a következő évben a Politikai Ujságok című heti krónikával bővül.

1856-ban rövid időre indul az élelhangú Szilágyi Virgil szerkesztésében a Budapesti Visszhang, Jókai Nagy Tükör-je ; Török Pál, Székáts József, Ballagi Mór szerkesztésében a Protestáns egyház és iskolai lap és Fényes Elek Falusi Gazdá-ja.

1856-ban a katolikus irányú Lonkay Antal szerkesztésében : Tanodai Lapok ; Bérczi Károly : Lapok a lovászat és vadászat köréből (utóbb Vadász- és Versenylap).

1857. Török János : Hazánk, Vajda János : Nővilág ; Szabó Alajos : Magyar Néplap, Vachot : Napkelet, Markusovszky : Orvosi Hetilap ; Érkövy : Falusi Gazda ; Csengery : Budapesti Szemle, stb.

1858. elején Pesten már 31 magyar, 9 német és két szláv lap jelenik meg.

1861. elejéről szóló következő kimutatásunk 42 pesti lapra terjed ki. Ezek :

I. Politikaiak : Pesti Napló (Kemény), Magyar Sajtó (Hajnik), Pesti Hírnök (Török János), Idők Tanuja (Lonkay), Magyarország (Pompéry), Pester Lloyd és a hivatalos Sürgöny (Vértes).

II. Politikai hetilap : Politikai Ujdonságok (Pákh), a Vasárnapi Ujság képes társlapja.

III. Általános képeslapok : Vasárnapi Ujság (Pákh), Képes Ujság (Vas Gereben), Budapesti Képes Ujság (Vachot).

IV. Szépirodalmi és divatlapok : Szépirodalmi Figyelő (Arany János), Hölgyfutár (Tóth Kálmán), Divatcsarnok (Szabó Richárd), Nővilág (Vajda János), Nefeletts (Bulyovszky Gyula), Családi Kör (Szekfiné Kánya Emilia), Magyar Hölgy- és Divatlap (Krátky).

V. Néplapok : Nép Ujsága (Sarkady), Hirmondó (Hajnik), Népbarát (Vas Gereben), Új Idő (Szini Károly), Házi Kincstár (Ballagi Mór).

VI. Szaklapok : Katolikus irányúak : Religio (Danielik), Katolikus Néplap (Kádas), Tanodai Lapok (Lonkay) ; Protestáns irányú : Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (Ballagi Mór) ; Zsidó irányú : Magyar Izraelita (Rokonstein) ; továbbá Vadász- és versenylap (Bérczi Károly), Orvosi Hetilap (Markusovszky), Törvénykezési Lapok (Szokolay), Gyógyászati Lapok (Poór), Zenészeti Lapok (Ábrányi Kornél), Gazdasági Lapok (Mórocz István), Magyar Gazda (Érkövy), Falusi Gazda (Galgóczy Károly), Borászati Lapok (Gyürky), Kerti Gazdaság (Lukácsy), Iparosok Lapja (Szabóky Adolf és Galgóczy Károly), Férfi Divatközlöny (Jámbor).

VII. Humorisztikus lapok : Üstökös (Jókai), Bolond Miska (Tóth Kálmán), Garabonciás Diák (Szokoly Viktor).

Későbbi, de korszakunkba tartozó igen nevezetes lapok : Jókai politikai Hon-ja és Tóth Kálmán társadalmi-szépirodalmi Fővárosi Lapok-ja, melyet utóbb sokáig Vadnay Károly köztetszés mellett szerkesztett.

Könyvkiadók és könyvkereskedők. Meg kell még emlékeznünk az akkori fővárosi könyvkiadókról és legnevezetesebb könyvkereskedőkről, akiknek mestersége az abszolutizmus alatt épen nem volt veszélytelen.

Ezek : Heckenast Gusztáv, — a Franklin Társulat őse — Emich Gusztáv, — az Atheneum őse — Pfeifer Ferdinánd, Eggenberger Ferdinánd, Ráth Mór, Geibel, Osterlamm, Kilián, Lauffer és Stolp, Lampel, Wodianer, Werfer, Müller Gyula, Kozma Vazul, Bucsánszky (Naptárak), a nagyérdemű Szent István Társulat és a Jó és olcsó könyvek kiadására alakult társulat (Fogarassy Mihály főigazgató).

A kölcsönkönyvtárak könnyebb fajsúlyú és sokszor kétes anyagokkal mégis szolgálták az olvasási kedv és szokás élesztését.

c) Közkönyvtárak.

A nyilvános könyvtárak, különösen a Nemzeti Múzeumé, — melyet gróf Széchenyi Ferenc még a század elején alapított — az Egyetemi Könyvtár és az Akadémia könyvtára alkalmatlan elhelyezésük, rendezetlenségük és személyzethiány miatt, a nagyközönségnek igen kevésbé voltak hozzáférhetők. Nagy jelentőségű momentum volt, hogy 1850-ben *Frank Ignác*, a Pesti Egyetem öngyilkossá lett híres jogtanára, 40.000 forint értékű könyvtárát Pest városára hagyományozta. A város eleinte a reáliskolában akarta elhelyezni, de 1856-ban 22.834 számú határozatával a tulajdonjog fenntartásával az egyetemi könyvtárnak engedte át a gyűjteményt azzal, hogy a gyűjtemény a többivel össze ne kevertessék.

d) Képzőművészet.

Ez különösen a központi Műegyletben sereglett mecénások támogatásával indult nagyobb fejlődésnek, elég a következő neveket felsorolnunk :

Barabás Miklós (Arcképek, a Lánchíd alapkövetétele (1864), Paraszt-lakodalom stb), Ligeti Antal tájképei; a Vigadó nagyképei (Lotz : Tündér Ilona, Than : Attila menyegzője, Wágner Sándor : Mátyás és Holubár); Kovács Mihály : Árpád fejedelemmé választása, Giergl (Györgyi) Biedermeyer-képei és arcképei (Deák Ferenc, stb.)

Kezdő szobrászatunk, melynek tehetséges, de tragikus vezéreiül ma Ferenczy Istvánt és Izsó Miklóst tekintjük, feladatok és pártfogás hiánya miatt nem igen érvényesült és fejlődött akkortájt. Alkotásai legfeljebb, mint olcsó és romlandó anyagú síremlékek, kútszobrok és épületdíszítések foglaltak helyet. Kisebb, szinte mesterember-művészeink közül sok volt a német származású (Dunajszky, Marschalkó, Alexy, Uhrl, Bauer, Berringer, Huber stb.). Az egyetlen nagyobb nyilvános szobrot, a József Nádorét Halbig müncheni mester készítette, ugyanaz, aki a Szent Rókus-kórház kápolnája előtt levő Mária-oszlopot.

A nevesebb építészeket a középítkezések során említettük meg.

c) Színház.

A XIX. század közművelődésének a mainál sokkal mélyebben volt ható tényezője a színház. Különösen a 40-es, 50-es és 60-as években, amikor a politikai élet legtöbbször annyiára el volt nyomva Európa-szerte. Pesten és Budán különösen. A két fővárosban küzdő vetélytársak voltak a magyar nemzeti művelődés és magyarosodás hivatott, lelkes munkása a Nemzeti Színház s a német műveltség és a germanizáció szolgálatában álló német színház és városligeti színpad. Míg azonban a Nemzeti Színházzal szemben az osztrák kormány még a jóindulatig sem emelkedett és ez a színház a saját erőire s a közönség támogatására volt utalva, addig a német színház dédelgetett gyermeke volt az abszolutizmusnak, kormánynak, rendőrségnek, a »gut gesinnt«, azaz német érzelmű polgárságnak s a külföldieskedő nyegle gazdagoknak. Mindennek dacára a német színház a legtöbbször nem ment valami jól és igazgatói (Kalisch, Witte, Alsdorf-Pfisterer, Gundy stb.) sorra buktak s folyton hónuk alá kellett nyúlni. Ennek lépten nyomon találunk bizonyítékaira a pesti községtanács jegyzőkönyveiben. A legrikítóbb példája az 1859. évi január 10-i határozat, amikor a kormányzó jóváhagyja az 50.000 forint igazgatói tartozás elengedését, amely a 40 éves privilégium fejében járt. Az igazgató ezentúl az évi 10—15% helyett 5% fejében átlag 3000 forintot fizessen. A színház-részvénytársaság 54.000 részvényét 40.884 forintért magához váltja a város, megkapja a Pollák Ágost építette és 46.000 forintba becsült ideiglenes színházat, de kötelezi magát, hogy »mindörökre fenntartja megfelelő német színháznak.« A német színház bukácsolása nemcsak a rossz igazgatói kezelésnek volt a következménye, hanem annak is, hogy a színészek nem vették valami komolyan feladatukat, a műsor is sűrűn volt spékelve Nestroy és Birchpfeifer-féle tákolmányokkal, úgyhogy az egész afféle Provinz-theater színvonalán mozgott és a művészek együttese sem volt valami kiváló. Egyben azonban hasznos szerepet játszott a színház: a kiváló vendégek (drámai, énekes és táncos művészek) révén. Ezeket számossabban léptette föl a Nemzeti Színház is. Mint ma is, akkor is ezek a nagy vendégművészek gyarapították a fővárosi lakosság nyugati kultúráját, de ösztönzőleg hatottak hazai művészeinkre is. Elég felemlíteni e vendégek közül Rachel, Haase, Devrient, Ira Aldridge, Schumann-Wieck Klára, Viardot Garcia, Kaiser Ernst, Lagrange Mária, Pepita de Oliva, Fanny Eisler, stb. neveit.

A Nemzeti Színház küzdelmeit jeles monografikus földolgozásokból (például: Pukánszky, Kádár Jolán művéből) lehet megismerni. Dicső heroikus korszaka volt ez a színháznak; nagynevű hősei pedig Szigligeti Ede agilis kormányzata alatt: Lendvay Márton, Jókainé Laborfalvy Róza, Lendvayné (Latkóczy) Hivatal Anikó, Egressy Gábor, Szentpétery

Zsigmond, Réthy, Szigeti József, Prielle Kornélia, Benza, Füredi Mihály, Steger, Lonovits-Hollóssy Kornélia, stb.

A 60-as évek elején a magyar Thália Budán lelkes új harcosokat kap Molnár György Budai Népszínházában, melynek maga Buda városa szerez áldozatkészen hajlékot a budai Lánchíd-fő mellett, Gerster és Frey építményében.

f) Zene.

A zeneélet egyrészt a korszerű nyugati zenekultúrát közvetítette (Liszt, Verdi, Wagner s a hangversenydarabok mesterei), másrészt a magyar művészi zene úttörését jelentette. (Erkel Ferenc, Volkmann, Dopler, Mosonyi, Thern stb.). Nagy jelentőségre tett szert az 1853-ban Erkel Ferenc vezetése alatt a Nemzeti Színház zenekari tagjaiból és kiváló műkedvelőkből alakult Filharmóniai Társulat már akkor magas nivójú hangversenyeivel. A Pest-Budai Hangász Egylet zenedéje (ma Nemzeti Zenede) a régebbi énekoktatáson kívül a zongora-, hegedű-, fuvola- és klarinét-oktatást is kultiválta Mátray Gábor vezetése alatt.

Mint előadók, bel- és külföldiek egyaránt, nagy hatást értek el: Liszt, Rubinstein, Bülow, Ole-Bull, Vieuxtemps, Thalberg, Reményi, Huber Károly (Hubay Jenő atyja), Ridley Kohne, Engesser Mátyás, Szuk Lajos és Róza (Matlekovits Sándor későbbi neje) stb. Az egyházi zenében Liszt állott a homloktérben (Esztergomi mise stb.), de a régi jelesek is fölújították, valamint az isteni tiszteletbe bevezették a régi magyar énekeket is (Sujánszky stb.).

A nagyközönség egész széles körére a népdalkultusz volt legnagyobb hatással (gróf Fáy, Füredy Mihály, Bognár, Bartalus, Ábrányi Kornél). Természetes, hogy az elnyomatás korszakában a »sirva vigadás« hű kísérője, a cigányzene fokozottabb mértékben szerepel. Patikárus, Boka, Sárközy bandái vezettek.

1860-ban nagy riadalom keletkezett Liszt Ferenc »Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie« című francia nyelvű munkája körül, amely a magyar népzene forrását nagyrészt a cigányzenében kereste. Brassay Sámuel a polyhistor, heves kritikával illette Lisztet, de a halhatatlan művész egyébként is ártott könyvével önmagának a magyar társadalomban. Hogy kétségtelenül nagyon elfogult volt, azt tudvalevőleg Bartók és Kodály kutatásai zenetudományilag is megállapították.

Források.

Az I. részben felsoroltakon kívül a Pesti Napló, Vasárnapi Ujság és Politikai újdonságok 1860—1866. évi folyamai ; *Hunfalvi János* : Buda-Pest és környéke. 1860. (Rohbock Lajos acélmetszeteivel) ; Budapest műemlékei. 1925. (Többek közreműködésével szerkesztette dr. *Lechner Jenő* stb.)
